

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØG – OG I SKAL FINDE

VEJE TIL KVINDERS HISTORIE I ARKIVER OG SAMLINGER

ARKI • Varia

1991

Det er en udbredt myte især blandt mandlige historikere, at der ikke findes nogen kilder til kvinders historie. Men det er en skrøne. I arkiver og samlinger findes kilder til spindesidens del af den nationale historie i rigt mål. Høj såvel som lav, lærd såvel som lidet belæst, kendt såvel som ukendt af det kvindelige køn – alle har de sat deres spor. Bogens forfattere viser, at ingen behøver at savne viden. Man skal bare bruge sine øjne og sit håndværk, så vil man finde, hvad man søger.

Det er en udbredt myte, at arkiver er spækket med støvbelagte kedsomheder. Også dét er en skrøne. For dét, som skjuler sig i arkivernes gemmer, er kilder om alle livets forhold. Det er historier om menneskers trængsler og glæder, skuffelser og visioner.

Det er den slags historier, bogens forfattere fortæller. De beretter om så grundlæggende forhold i tilværelsen som liv og død, læring og tæring og om nære menneskelige relationer. De afdækker grufulde tragedier, beskriver læsende, skrivende og undervisende kvinder og viser, hvordan arkiver også kan pege på gådefulde forhold.

Det kan være svært at komme i gang med at bruge arkivalier. Det kan være svært at finde de rette dokumenter og at forstå opbygningen af et arkiv. Og det kræver ofte træning at tyde og læse arkivalierne. Alle bogens forfattere fortæller, hvor de fandt deres arkivalier, hvordan de er bygget op og hvilken historieforskning, de kan bruges til.

SØG – OG I SKAL FINDE

SØG – OG I SKAL FINDE VEJE TIL KVINDERS HISTORIE I ARKIVER OG SAMLINGER

REDAKTION:

Karen Hjorth

Grethe Ilsøe

Birgitte Possing

ARKI•Varia

1991

© ARKI • Varia
Serviceselskab ved Landsarkivet, København. 1991

Omslag og billedsider:
Winds Bogtrykkeri ApS, Haderslev

ISBN 87-89409-02-7

Forside:

Detalje fra vinderprojekt »Urania« ved Carl Strintz i konkurrence om Københavns byplan. 1908.
(Københavns Stadsarkiv. Fot. Bodil Barsøe).

Bagside:

»Pilleside«. Tegning af Robert Storm Petersen. (Storm P. Museet. Fot. Bodil Barsøe).

Skilleblade:

Gengivet efter Aa. Jørgensen: Danske gravminder af smedjærn. 1951.

INDHOLD

FORORD	7
LIV OG DØD	
Grethe Ilsøe: Barselsnød og børnedød	11
Karen Hjorth: Fosterdrab, moral og straf	25
OPLÆRING	
Nanna Damsholt: Kunne dronningen læse og skrive?	37
Ingrid Markussen: "I aller dybeste ydmyghed"	49
ARBEJDE	
Minna Kragelund: En nål i en høstak	65
Helle Linde: Modehandel og kasketsalg	79
Nete Balslev Wingender: Fra kald mod profession	89
KVINDE OG KVINDE IMELLEM	
Adda Hilden: "En inderlig hilsen til min egen ven"	103
Birgitte Possing: Fra myte til gåde	119
FORFATTERNE	135
REGISTRE	137

FORORD

SØG - OG I SKAL FINDE!

KVINDEHISTORIE OG ARKIVER var i 1990 debattemne for den gruppe kvinder, som med denne publikation præsenterer et udvalg af kilder til beskrivelse af kvinders historie.

Igangsættende for debatten var en "retfærdig harme" hos et par af deltagerne over, at kvinder endnu en gang var overset både som subjekt og objekt i et stort danmarkshistorisk samleværk. Fra maskulin side var svaret på denne kritik som sædvanlig, at der ingen kilder var til kvinders historie, og at der jo ikke var skrevet noget!

Det blev drivkraften til at starte et projekt, der skulle resultere i en udstilling, hvor enhver kunne se, at der findes kilder og at de kan fortælle. Vi ønsker hermed at demonstrere, at ingen behøver savne specielle kilder til kvinders historie, for der er informationer nok i de almindelige, når blot man har øjne, der ser.

Opfyldt af lyst til at fortælle om arkiver og kvinders historie har 9 historikere efter eget valg fremlagt nogle eksempler på kilder, der kan bruges til at fortælle om kvinders tilværelse og muligheder i forskellige perioder. Det fremlagte er brudstykker eller appetitvækkere med det formål at demonstrere den proces, der er blevet bogens og udstillingens titel: Søg - OG I SKAL FINDE!

Der er mange almindelige problemer forbundet med at bruge arkivalier. De kan være svære at læse, det kan være omstændeligt at finde ud af, hvor man skal søge, og det kan være vanskeligt at forstå den strukturelle sammenhæng i et arkiv. Men når disse praktiske hindringer er overvundet, kan rigtig mange aspekter af KVINDERS historie fremdrages af stort set ethvert arkiv.

Da hver deltager efter lyst og tilbøjelighed havde valgt emne, tegnede der sig disse fælles indgangsvinkler til kildepræsentationen:

LIV OG DØD. Her fremlægges først kvindelivets fysiske betingelser, fødsel og død belyst gennem analyse af kirkebogsindførslerne i et landsogn over 40 år og dernæst vilkårene for den ugifte, desperate kvinde, der føder i dølgsmål og derved pådrager sig samfundets strengeste straf.

OPLÆRING. Her demonstreres, hvordan piger lærte at læse og skrive, og hvad der kunne være motiver bag deres oplæring. Først præsenteres et eksempel fra middelalderen og dernæst eksempler på udbredelsen af læse- og skrivefærdigheden omkring 1800 i samfundets forskellige sociale lag.

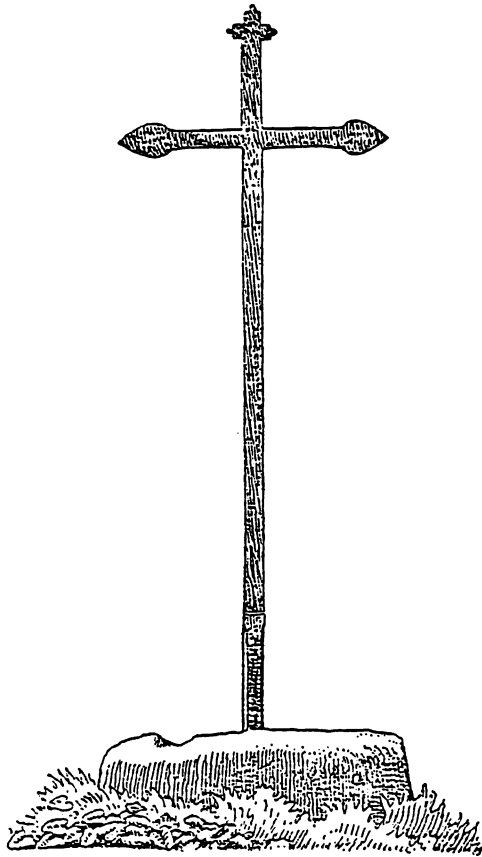
ARBEJDE. Den første artikel fortæller om oplæring i håndarbejde og dermed i de praktiske færdigheder, der skal til, for at kunne "drive" en familie eller skaffe sig et arbejde. Den næste beskriver det spring, som mange kvinder foretog ved at udnytte deres praktiske færdigheder til egentligt erhverv, i en undersøgelse af københavnske markedshandlende, og den sidste beretter om en lærerinde i åndssvageforsorgen som eksempel på det store skridt, erhvervelsen af en "rigtig" professionel uddannelse og brugen af den var.

KVINDE OG KVINDE IMELLEM. Med eksempler fra omfattende brevsamlinger demonstreres, hvordan "etablerede" kvinder søgte og fik støtte hos hinanden ved gensidig fortrolighed, en støtte som hjælp og hjælper mange kvinder til at overvinde og nedbryde mandssamfundets barrierer. Den sidste artikel om brevvekslingen, der forsvandt, fortæller om det "redigerede" billede af en succesrig kvinde og dokumenterer, at fraværet af kilder i nogle tilfælde kan være ligeså sigende som tilstedeværelsen.

Vores fælles "værk" kan også tages som udtryk for relationerne kvinde og kvinde imellem, som vi har fundet inspirerende, støttende, udviklende og underholdende, og hvis resultater, vi håber, kan blive inspiration for andre.

Redaktionen
april, 1991

LIV OG DØD

BARSELSNØD OG BØRNEDEØD

- realiteter i kvindelivet, oplevet gennem kirkebøgerne

Af Grethe Ilsøe

Moderskabet er kvindelivets yang og yin, på éngang dets privilegium og dets svøbe. Fødselens angst/smerte/gru og befrielse/glæde, barnets trivsel/sundhed og sygdom/død er vævet ind i kvindelivet, i kvindebevidsthed og kvindeadfærd. I dag som i går. Men for kvinderne af i går, d.v.s. fra tiden før lægevidenskabens stormende fremskridt, sundhedsforholdenes tilsvarende forbedring, den sociale velfærdsudvikling, de moderne præventionsmuligheder og nyeste abortlovgivning, var realiteterne barskere. Kvinderne levede med dem, ubønhørligt, i hele deres fertile alder. Det får man et stærkt vidnesbyrd om, når man dykker ned i den basale og mest fuldstændige kilde til den danske befolkningshistorie siden midten af 1600-tallet: KIRKEBOGEN. - I det følgende skal gives en prøve på, hvor tæt på kvindelivets fundamentale vilkår man kan komme igennem kirkebøgerne.

Stedet er VOLLERSLEV, et "helt almindeligt" midtsjællandsk landsogn, beliggende i Bjæverskov herred i det tidligere Præstø amt. Og tiden er 1773-1814, som er den periode, der omfattes af den ældste bevarede af sognets kirkebøger. En præstegårdsbrand i januar 1773 ødelagde de tidligere. Til sognet hørte Vollerslev by, Fløjterup samt hovedgården Juelund, der fra 1752 havde ejer fælles med stamhuset Giesegaard og fra da blev drevet som forpagtergård. Annekssognet Gørslev havde egen kirkebog. Ved folketællingen 1801 boede der 243 mennesker i Vollerslev sogn, fordelt på 48 husstande (præst, læge, skoleholder, forpagter, hollænder (=mejerist), skovrider, møller, 14 gårdmænd, 13 husmænd med jord (heraf var 3 desuden henholdsvis smed, tømrer og bødker), 5 husmænd uden jord samt 9 inderster (heraf var 1 tillige væver og 5 var daglejere hos gårdmænd). Af de 243 personer var 67 (35 drenge og 32 piger) fra 0 til 14 år.

"Og Gud Herren sagde til Kvinden: Jeg vil meget mangfoldiggøre dit svangerskabs møje; med smerte skal du føde børn."
(1.Mosebog 3.3.)

Mette Marie og Bodil Dorthea, forpagterfruer på Juellund

Om tirsdagen den 23.oktober 1781 var der både dåb og begravelse i Vollerslev kirke. Forpagterens kone på Juellund var død i barselsseng efter at have født en levende dreng, som skyndsomst blev hjemmedøbt med navnet Niels. Dåben skulle nu bekræftes i kirken - ved hans moders kiste. Hele den fine forpagterfamilie var mødt frem, både den mødrende Thanning og den fædrene Lange med farfaderen, forpagter Niels Mathiesen Lange på Vemmetofte i spidsen. Den unge forpagterkone, Mette Marie, blev kun 26 år. Niels var hendes fjerde barn. I 1777 var hun som 22 årig blevet gift med den et år ældre Mathias Lange, som netop havde overtaget Gunderup i Herfølge sogn i forpagtning. Året efter fik parret deres første barn, datteren Anne Marie. I 1778 forpagtede Mathias Lange så Juellund. Da den unge familie flyttede hertil, var Mette Marie gravid med barn nr.2, en dreng, der blev født 1.juni og 4.juli døbt Niels Mathiesen efter sin farfar som skik og brug var. Den lille Niels levede kun i 19 uger. 14.oktober 1779 blev han begravet fra Vollerslev kirke. Nu blev hans lillebror altså 2 år senere, i 1781, opkaldt efter ham. I mellemtiden havde Mette Marie i juli 1780 født endnu en søn, der 6.august blev døbt Jens efter sin morfar.

Ved Mette Maries død stod den da 27 årige Mathias Lange alene med 3 børn, Anne Marie på 3 år, Jens på 1 år og den nyfødte Niels. 20 måneder senere, 23.juni 1783 giftede han sig på Engelholm med den 21 årige møllerdatter Bodil Dorthea Malling. Knapt et halvt år efter døde den da 2 år gamle Niels og blev begravet 5.november 1783. På det tidspunkt var Bodil Dorthea gravid med sit første barn, Hans, som hun fødte 6.marts 1784. Hans døde kun 3 uger gammel og blev begravet 27.marts 1784. Kun en måned senere, 24.april, var der igen begravelse fra Vollerslev kirke. Det var den 6 år gamle Anne Marie, der var død. Af Mathias Langes i alt 5 børn var nu den 4 årige Jens alene tilbage. Men Bodil Dorthea var jo ung. Hun blev snart gravid igen og fødte en pige i begyndelsen af januar 1786, som blev opkaldt efter den afdøde Mette Marie, Mathias Langes første hustru. De følgende 4 år fødte Bodil Dorthea et barn om året, 3 drenge og 1 pige. Drengene levede, men pigen, Inger Marie, blev kun 1 år gammel. Hun døde i juli 1789, mens hendes mor var gravid med den af brødrene, der nu som den tredie ved sin dåb 16.oktober fik

navnet Niels. De to andre brødre blev døbt Hans Peter og Christian Ludvig. Sidstnævnte var født i november 1790. Kun 3 måneder senere, i februar 1791 døde den ældste i hele børneflokket og den eneste, der var tilbage af Mette Maries børn, den 10 årige Jens. I april blev Bodil Dorthea gravid igen. 2 måneder før hun skulle nedkomme, døde hendes mand, Mathias Lange, 38 år gammel, og blev begravet 28. november 1781. 20. januar 1792 blev hans søn holdt over dåben i Vollerslev kirke. Han fik hans navn: Mathias. - Og livet gik videre. Bodil Dortheas enkestand blev kort. Der kom ny forpagter på Juellund, Frederik Borchsenius. Han og Bodil Dorthea holdt bryllup i Vollerslev kirke 14. september 1792. Ægteskabet blev velsignet med 3 levende børn, Johannes i 1793, Carl Ingemann i 1795 og Benedichte Cathrine i 1796. Derefter tabes familien Borchsenius af syne. Om Bodil Dorthea ved vi dog, at hun fik et langt liv. Hun døde i 1842, 80 år gammel.

Lisbeth og Ellen, inderstekoner i Skyttebankehuset

8. juli 1807 mødte jordemoderen Helvig Arild Christiansens kone fra Ørslev op i Vollerslev præstegård for som det var hendes pligt at gøre anmeldelse om et dødfødt barn. Og præsten, pastor Jens Hvistendahl føjede den omhyggeligt til rækken af tilsvarende anmeldelser i kirkebogen. I al sin knaphed er anmeldelsen et stærkt vidnesbyrd:

"Forældrene vare: Faderen Inderste Anders Hansen og Moderen Lisbeth Knuds Datter. Barselsquinden havde gået sin fulde Tiid. Gjordemoderen blev afhentet Mandags Nat Kl. 11 og befandt hun da ved sin Ankomst, at Veerne hos Barselsquinden vare betrogne hvorføre hun forblev hos hende til om Tirsdags Formiddag, da hun ved Undersøgelse erfarede, at Barnet var saa stærkt angroet (=sammengroet, misdannet), at hun ikke ved egen Hielp saae sig i Stand til at kunde udrette noget til Barnets Fødsel, og derfor forlangte en Doctor at hentes. Chirurgus Walstedt fra Juellund ankom da om Aftenen Kl. 8, men formeente at Forløsningen vil skee om Natten, og tog derfor Hiem, som blev atter hentet Onsdages Morgen Kl. 3, men formedélst Barnets urigtige Leie og særlig Angroning kunde han ey forløse Barselsquinden uden at bruge skarpe Instrumenter. Men under disses Anvendelse hendøde Moderen omtrent Kl. 1 om Middagen, og af Fosteret bekom man ikke uden Benene alene. Moderen har tilforn bekommet 1 Søn, som lever, og 1 Datter, som døde da hun var 1 1/4 År og en dødfødt Søn i October 1804.

Ovenstaaende Gjordemoderens Udsagn kunde de 2de Quinder, som overvære Forløsningen, tillige med Faderen selv bevidne saaledes i alle Maader at forholde sig og som vi med vor Underskrift bekræfte

Anders Hansen	Inger Sørenns Datter	Ane Hans Datter
Faderen	Søren Nielsens Hstr. af Vollersløv	Frederich Henrichsens Hstr. af Vollersløv"

Lisbeth Knudsdatter blev 36 år, og den fødsel, der så barskt tog livet af hende, var hendes fjerde. Hendes tredje barn, en dreng, var også dødfødt. Vi ved fra anmeldelsen, at han var fuldbåren, men kvaltes i navlestrengen under fødslen. Kun sønnen Hans, født i 1796, levede, mens datteren Kirsten, født 1797, døde kun 14 måneder gammel. Lisbeth blev begravet 12.juli sammen med sit angroede foster. Allerede 4 måneder senere, 20.november 1807 giftede Anders Hansen sig igen. Bruden var Ellen Sørensdatter, født i Vollerslev 1780, datter af husmand Søren Nielsen. Præcis året efter fødte Ellen en datter, der 27.november 1808 blev døbt Kirsten efter sin døde halvøster. Kirsten levede kun 3 måneder. 29. januar 1809 blev hun begravet fra Vollerslev kirke. Efter 5 år uden børnefødsler blev Ellen igen gravid. Men et par måneder før hendes nedkomst døde Anders Hansen, 5.april 1814, 45 år gammel. Ellen fødte en dødfødt dreng. Anmeldelsen 29.juni taler for sig selv:

"Anno 1814 den 29.Juni mødte Husmand Peder Jørgensens Enke af Vollersløv for at gøre Anmeldelse om et dødfødt Barn af Vollersløv Bye. Sammes Forældre vare: Faderen afdøde Inders- te Anders Hansen og Moderen Ellen Sørenns Datter. Barselsquinden havde gaaet sin fulde Tiid. Quinden blev afhentet til hende om Aftenen den 28.Juni Kl.8 og befandt Barselsquinden sig ikkun maadelig. Dog vare ikke nogen egentlige Fødselsve- er. Disse toge først deres Begyndelse henimod Kl.10, og blev da Barselsquinden forløst med en dødfødt Dreng omtrent Kl.11. Navlestrengen kom tillige med Forløsnidgen. Fødselen var haard forsaavidt Fosterets Ben kom først, dog brugtes ingen Instrumenter, men Fosteret førtes noget tilbage af Quinden saa at Benene kom først frem, og Fødslen saaledes gik lettere for sig. Vel blev Barnet lagt udi lunkent Vand , gnedet og vasket, men ikke kunde det bringes til Live, da det formodes at have været dødt 1 Dags Tiid. Barselsquinden har tilforn faaet 1 Pigebarn, som døde efter 8 Dage. Hun be- finder sig nu ikkun ved maadelig Helbredsomstændigheder. Aarsagen til Barnets Død formodes at have været dels Konens egen Svaghed dels hendes Sorg over Mandens Død, som døde den 5.April 1814. Anmelderen Peder Jørgensens Enke har tilforn modtaget 6 Børn, som alle er levende. Ovenstaaende Peder Jørgensens Enkes Udsagn kunde vi 3 Quinder, som overværede Forløsnidgen, tillige med Moderen selv kiende i alle Maader sig at forholde og samme med Underskrift bekræfte

Ellen Sørenns Datter
Moderen

Birte Hans Datter
g:Niels Pedersens Hustru

17. Sept. d. 1/2. Søndag nph. Trinit. Gørd Andreas Peders
 Wens Patter Karen af Vollerløv. 36. Aar gammel.
 Børnsd. Baardtel Kaabud af Kjøbenhavn
 Hans Patter den Flaarby. fød. 1752. fød. Trinit.
 og død. Hans Nielsen af Vollerløv og sin Hustru
 af Vollerløv. —
 Begravet på Søndag d. 17. Sept. Gørd. Andreas Peders
 Wens Patter af Vollerløv. —
 18. Sept. d. 2/2. Søndag nph. Trinit. Gørd. Anders Hansens
 af Vollerløv. — 36. Aar gammel.
 Begravet d. 19. Sept. Søndag Gørd. Sofias Patter
 Karen Eleonora fra Suellund = 13. Aar gammel.
 19. Sept. d. 3/2. Søndag Trinit. Gørd. Torger Hansens
 Børnsd. af Vollerløv. fød. d. 7. Sept.
 Hans af Hans Christensen af Vollerløv.
 fød. Hans Niels og hans Hustru fra Danmark
 og død. Pater Hans og sin Hustru fra Vollerløv.
 Begravet på Søndag d. 19. Sept. Gørd. Hansens
 Begravet d. 20. Sept. Gørd. Peder Søren af Vollerløv. 33. Aar gammel.
 Begravet d. 20. Sept. Gørd. Torger Hansens af Vollerløv. — 40. Aar gammel.
 Begravet d. 20. Sept. Gørd. Hansens Patter af Vollerløv.
 Begravet d. 20. Sept. Gørd. Peter Torger Jensen af Vollerløv. 30. Aar gammel.

Vollerslev kirkebog 1773-1814:

Anno 1807. Bemærk indførelsen af Lisbeth Knudsdaters begravelse 7. søndag efter Trinitatis (12. juli) under benævnelsen "Anders Hansens Hustru af Vollerløv, 36 Aar gammel". Bemærk ligeledes indførelsen på samme side om bryllup imellem "Enkemand Anders Hansen og Pigen Ellen Sørensdatter af Vollerløv" allerede 4 måneder senere, den 20. november.

Zidse Christens Datter
g:Ole Jacobsens Hustru
af Vollersløv Bye

Mette Anders Datter
Lars Clausen Meiers Hustru
af Vollersløv Bye"

Tilbage var kun Ellen. Stedsønnen Hans, Lisbeths og Anders' førstefødte og det eneste overlevende af børnene, var nu 18 år og formentlig forlængst hjemmefra. Året efter begyndte Ellen et nyt liv. 17.juni 1815 blev hun, 35 år gammel, i Vollerslev kirke viet til den 27 årige "Ungkarl Lars Rasmussen fra Kjulerup". Og på denne hendes 2.bryllupsdag forlader vi så Ellen.

FAMILIE

"Og Gud sagde til dem: Bliv frugtbare og mangfoldige og opfyld Jorden". (1.Mosebog 1.28)

Præstefamilien

1797	Jens Hvistendahl g.m. Kirsten Klestrup
1798	Kirsten Hvistendahl dør
1802	Jens Hvistendahl g.m. Margrethe Braëm Galskjøt
1803	f. Mads Martinus Severin
1804	f. Jacob
1806	f. Knud Preben Schack
1808	f. Karen Margrethe
1811	f. Ide Andrea d. 1815
1814	f. Christiane Frederikke Wilhelmine
1816	f. Ide Andrea
1818	f. Anna Dorothea Petronella
1823	Jens Hvistendahl dør, 62 år
1831	Margrethe Hvistendahl dør, 54 år

Forpagterfamilien

1777	Mathias Lange g.m. Mette Marie Thanning
1778	f. Anne Marie d. 1784
1779	f. Niels d. 1779
1780	f. Jens d. 1791
1781	f. Niels d. 1783
1781	Mette Marie dør i barselseng, 26 år
1783	Mathias Lange g.m. Bodil Dorthea Malling
1784	f. Hans d. 1784
1786	f. Mette Marie
1787	f. Hans Peter
1788	f. Inger Marie d. 1789
1789	f. Niels
1790	f. Chr. Ludvig

1791 Mathias Lange dør, 38 år
1792 f. Mathias
1792 Bodil Dorthea g.m. Frederich Borchsenius
1793 f. Johannes
1795 f. Carl Ingemann
1796 f. Benedichte Cathrine

Møllerfamilien

1782 Morten Hansen g.m. Birthe Andersdatter
1783 f. Hans
1785 f. Anders
1787 f. Peder d. 1791
1788 f. Lars
1790 f. Helene
1792 f. Ane Marie
1795 f. Peder
1796 f. Inger
1799 f. Jens
1813 Morten Hansen dør, 62 år
1831 Birthe Andersdatter dør, 73 år

Gårdmandsfamilien

1776 Jacob Olsen g.m. Johanne Pedersdatter
1777 f. Henrik d. 1777
1778 f. Jens d. 1778
1779 f. Peder d. 1779
1780 f. Margrete d. 1780
1782 f. Ole d. 1782
1782 Johanne Pedersdatter dør, 34 år
1782 Jacob Olsen g.m. Anna Steffensdatter
1783 f. Hans d. 1783
1784 f. Ole d. 1784
1785 f. Margrete
1786 Anna Steffensdatter dør, 24 år
1786 Jacob Olsen g.m. Sidse Marie Jensdatter
1789 f. Johanne d. 1789
1794 f. Maren d. 1794
1794 Sidse Marie Jensdatter dør i barselseng, 27 år
1795 Jacob Olsen g.m. Ane Thomasdatter
1796 f. Ole
1797 f. Sidse Marie
1799 f. Christen
1802 f. Thomas
1804 f. Bodil d. 1806
1806 f. Bodil Marie
1809 f. Ane
1809 Ane Thomasdatter dør i barselseng, 43 år

1812 Jacob Olsen g.m. Jørgine Hansdatter
 1813 f. Johanne
 1815 dødfødt dreng
 1818 f. Peder
 1825 Jacob Olsen dør, 79 år
 1850 Jørgine Hansdatter dør, 73 år

Inderstefamilien

1795 Anders Hansen g.m. Lisbeth Knudsdatter
 1796 f. Hans
 1797 f. Kirsten d. 1798
 1804 dødfødt dreng
 1807 dødt foster
 1807 Lisbeth Knudsdatter dør i barselsseng, 36 år
 1807 Anders Hansen g.m. Ellen Sørensdatter
 1808 f. Kirsten d. 1809
 1814 Anders Hansen dør, 45 år
 1814 dødfødt dreng
 1815 Ellen Sørensdatter, 35 år, g.m. Lars Rasmussen

Oplysningerne taler for sig selv. Barselsnød/død og børnedød har ramt ned i alle sociale lag. Der har været et stort "forbrug" af kvinder. I de viste eksempler har gårdmand Jacob Olsen "slidt" 4 udaf sine 5 koner op. Enkemændene giftede sig snarest muligt efter de unge koners død. Savnet og nødvendigheden af en husmoders tilstedeværelse og arbejde vejede tungere end sorgen over den afdøde ægtefælle. Disse forhold har naturligvis præget familiestrukturen. Det har således vrimlet med halvøskende, halvsvo gre og -svigerinder, halvkusiner, flere hold bedsteforældre o.s.v. Hele byen har på en måde været i familie med hinanden.

TAL

Børnene

Fra 1773 til 1814 fødtes 302 levende børn i Vollerslev sogn, 151 drenge og 146 piger, i 6 tilfælde mangler oplysning om køn. Desuden er registreret 16 dødfødte, 10 drenge, 4 piger og 2 uden kønsangivelse. I samme periode er døde 111 børn i alderen fra 0 til 14 år, 58 drenge og 53 piger. Af disse var imidlertid 15 kassebørn, 8 drenge og 7 piger, d.v.s. børn født af ugifte mødre på Den kgl. Fødsels- stiftelse og udsat (sat i pleje) som spæde på det offentliges regning. Fraregnes disse dødsfald, betyder det, at knapt en trediedel af alle levendefødte børn er døde inden deres 14.år. Lidt mere specificeret ser statistikken således ud:

»En kones højtidelige kirkegang efter barselsfærd«. Maleri af Chr. Dalsgaard. 1860. (Statens Museum for Kunst. Fot. Hans Petersen).

»Snedkeren bringer ligkisten til det døde barn«. Maleri af Chr. Dalsgaard. 1857. (Statens Museum for Kunst. Fot. Hans Petersen).

Løgeinstrumenter til fødselshjælp:

Fra oven: Fødetang med aksetræk; fødeske (3 ekspl.); alm. fødetang. (Københavns Universitets Medicinsk-historisk Museum. Fot. Bodil Barsøe).

Løgeinstrumenter til fjernelse af døde fostre:

Fra oven: Kniv; hjerneske; perforator; kranium-bor; perforator. (Københavns Universitets Medicinsk-historisk Museum. Fot. Bodil Barsøe).

Barselskvindernes bækkener var undertiden så deforme efter den meget udbredte »engelsk syge«, at de ikke kunne føde deres børn.

dødfødte	drenge	piger	u.k.
	10	4	2

levendefødte	drenge	piger
døde inden		
1. leveuge	3 + 1 kassebarn	5
døde mellem		
1. leveuge og		
1. levemåned	14 + 5 kassebørn	12
døde		
1.- 6. levemåned	17 + 3 kassebørn	10 + 5 kassebørn
7.- 12. levemåned	3	6
1.- 2. leveår	4	3 + 1 kassebarn
3.- 5. leveår	4	3 + 1 kassebarn
6.- 10. leveår	5	5
11.- 14. leveår		2
i alt:	50 + 8 kassebørn	46 + 7 kassebørn

Kassebørn

Et særligt kapitel i børnedødelighedens historie udgør kassebørnene. Benævnelsen stammer fra en kasse, der i en periode fandtes på Den kgl. Fødsels- og Plejestiftelse i København, og hvori nyfødte børn kunne nedlægges til det offentlige forsørgelse. Udtrykket anvendtes fortsat på spædbørn, født uden for ægteskab på Fødselsstiftelsen, og som fra Den kgl. Opfostringsstiftelse blev overladt (udsat) til plejeforældre i by eller på landet mod en pengegodtgørelse indtil børnene fyldte 6 år.

I Vollerslev kirkebog findes en af præsten, pastor Jens Hvistendahl udarbejdet "Optegnelse paa de Børn, som fra Opfostrings Stiftelsen udi min Embedes Tiid ere udleveret til Vollersløvs og Gørsløvs Sogne". Det drejer sig om i alt 22 børn i perioden 1796-1815. Plejefamilierne var alle husmandsfamilier. Børnene var mellem 2 uger og 4 måneder, når de udleveredes. 13 af dem døde mindre end 2 måneder efter at

de var kommet i pleje. 3 døde henholdsvis 5, 10 og 12 måneder efter. Kun 7 havde overlevet til 1815. Af dem var 1 barn, 2 år gammel "indsendt til København".

Uægte børn

Der fødtes meget få uægte børn, d.v.s. børn af ugifte mødre, i Vollerslev. 1773-1814 er kun registreret 4 uægte fødsler, altså 1 ud af hver 80. fødsel eller under 1 % af samtlige fødsler. Der har dog befundet sig flere uægte børn i sognet, men de var ikke fødte her, Det drejer sig om de ovenfor nævnte kassebørn og desuden om formentlig meget få børn, som var tilflyttet sammen med deres mødre. I kirkebogen findes således indført 2 uægte drenge, der døde henholdsvis 3/4 år (1782) og 15 uger gammel (1812). Om sidstnævnte Peder notes, at hans mor, Birte Nielsdatter kom fra Køge. I denne sammenhæng bør nævnes oplysningen i kirkebogen om, at "Ammen Dorthe Hansdatter, Juellund" holdt sin kirkegang (blev indledt af præsten efter barsel) fastelavns søndag 1795. Der er ikke tilsvarende indført nogen barnedåb. Det kan næppe være en forglemmelse, men må betyde, enten at Dorthes barn var dødfødt eller at barnet var født, døbt og efterladt i et andet sogn. Dorthes engagement på Juellund skyldtes utvivlsomt en fødsel i forpagterfamilien Borchsenius. Bodil Dorthes søn Carl Ingemann var født 14 dage før Dorthes kirkegang. Således var Dorthe med til at holde liv i Bodil Dorthes barn!

Barselskvinderne

16 kvinder døde i barselseng i perioden. Sammenholdt med de 302 (levendefødte) og de 16 (dødfødte) fødsler betyder det, at hver 20. fødsel eller 5 % tog livet af moderen.

Jordemødrene og fødselshjælperne

I Vollerslev kirkebog er der for tiden 1803-20 indført anmeldelser om dødfødte børn i Vollerslev og Gørslev sogne, heriblandt de ovenfor citerede om Lisbeths og Ellens tragiske fødsler. Anmeldelserne skete i henhold til cirkulære fra Danske Kancelli af 24.december 1802:

"Enhver Gjordemoder skal under Mulct af 5 Rdlr., for hver Gang hun forsømmer det, anmelde for Præsten ethvert Barn, ved hvis Fødsel hun har været brugt, og som enten kommer dødt til Verden, eller dør inden 24 Timer efter Fødselen. På denne Anmeldelse, som afgives inden 8 Dage eller anden Søndag efter Forløsningen, anføres Faderens og Moderens Navn, omtrent i hvilken Maaned efter Svangerskabet Konen fødte, Aarsagen til hendes for tidlige Nedkomst, om den kan

vides; i Henseende til Forløsningen, om Fosteret kom let, naturlig, besværlig, ved Vending eller Instrumenter, til Verden; om der var Liv tilsyne, da det fødtes, eller ikke; i første Tilfælde, hvorlænge Livet varede; om Gjordemoderen brugte nogle Haandgreb eller Midler til at faae det i Live; eller holde Liv i det, og hvilke; eller ikke, og hvorfor ikke; og om Moderen tilforn havde født noget dødfødt Barn. Dersom Gjordemoderen ikke selv kan skrive, skal hun mundtlig opgive alle anførte Omstændigheder for Præsten, som fører dem i Pennen. Denne Anmeldelse oplæses derefter af Præsten for Barnets Moder, om hun lever, hvis ikke da for dets Fader, om han var tilstede, og een eller to af de fornuftigste Koner, der have været nærværende ved Forløsningen, som da med deres Underskrift eller paaholden Pen bevidne Efterretningens Sandfærdighed, eller anføre, om nogen Omstændighed eller af Gjordemoderen begaaet Feil er urigtigen anført, eller fortiet, samt om nogen Hielp er forsømt at prøves. Vedkommende Præster bør derefter anføre disse Anmeldelser udtogsviis i Ministerialbogen, og ved Aarets Slutning sende dem sammendragne til Stiftets Physicus, der inden 8 Dages Forløb skal afgive dem til Stedets Biskop med sine tilføjede Betænkninger over Alle eller hver især, hvor han fandt Noget at anmærke. Biskopperne indsende dem derefter til Cancelliet med de sædvanlige Kirkelister, hvori Resultatet er anført".

Der er i kirkebogen i alt indført 25 anmeldelser. Ved de 22 af de anmeldte fødsler har der været en jordemoder til stede, mens der ved 3 (heriblandt Ellens) blot har været en fødselshjælper, i alle 3 tilfælde en husmandsenke. Den mest benyttede jordemoder er Helvig, Arild Christiansens hustru fra Ørslev (10 fødsler). Fra 1813 findes en jordemoder i Vollerslev, Kirstine Sophie Christiansdatter, Peder Jacobsens hustru (9 fødsler). Ved 2 fødsler har man hjulpet sig med en jordemoder helt fra Ringsted, og ved 1 med en jordemoder fra Herfølge. 1802-cirkulærets "fornuftigste koner" medunderskriver alle 25 anmeldelser.

OM ARKIVALIERNE

Kirkebøgerne 1645-1812

Kirkebøger indførtes i Danmark ved kgl. påbud 1645-46. Præsterne skulle heri optegne dåbshandlinger, trolovelser (afskaffedes som kirkelig handling 1799), vielser og begravelser. Fra 1736 også konfirmationer. Det var i de følgende næsten 250 år overladt til den enkelte præst, hvorledes oplysningerne skulle indføres. De fleste indførte handlingerne rent kronologisk, undertiden med personlige bemærkninger om de pågældende sognebørn. Oftest er det dåbs- eller begravelsesdatoen, der er anført, og ikke fødsels- eller dødsdagen.

Dateringen er almindeligvis angivet i forhold til kirkeårets fest- og helligdage eller til helgendage, f.eks. 3.søndag i fasten eller 14.søndag efter Trinitatis. Ofte er betegnelserne latiniseret. Som regel er barselskvindernes kirkegang, noteret, d.v.s. når en kvinde, der havde født og derfor var "uren", efter sin nedkomst kom i kirke og af præsten blev indledt (introduceret) i menigheden igen. 1754 blev introduktionen dog gjort til frivillig skik. I Vollerslev er den opretholdt og anført lige til 1814, andre steder helt op i det 20. århundrede. Også andre oplysninger har præsterne efter eget skøn undertiden indført. Således i Vollerslev kirkebog fortegnelse over børn udsat fra Opfostringsstiftelsen 1796-1815. Anmeldelserne om dødfødte børn 1803-20 i Vollerslev kirkebog er derimod sket i henhold til kancellicirkulæret 1802. Det er imidlertid de færreste præster, der har efterlevet dette cirkulære. I kirkebøgerne er undertiden foretaget registrering f.eks. af personer, der er taget til alters (kommunikanter) eller har aflagt åbenbart skriftsmål. Ved begravelser er afdødes alder som oftest angivet. Ved dåbsindførelserne er faderens navn altid anført, mens moderens som oftest ikke er oplyst. Hun betegnes i stedet som "NNs hustru". Ligeså ved begravelse. Kirkebøgerne blev 1645-1812 ført i ét eksemplar. Mange er gået tabt, ofte ved præstegårdsbrande (som i Vollerslev 1773).

1812-91

Ved kgl. reskript af 11.december 1812 blev hele kirkebogsførelsen reformeret. Kirkebøgerne fik trykte skemasider og inddeltes i særlige afsnit til fødte, konfirmerede og døde af hvert køn, og til vielser (kopulation). Som noget nyt indførtes skema til brug for registrering af personer (almindeligvis tjenestefolk), der til- eller fraflyttede sognet, med angivelse af, hvorfra de kom eller hvortil de rejste. Disse af- og tilgangslistes førte præsten indtil 1875, da registreringen overgik til politimesteren. Desuden indrettedes et jævnføringsregister i kirkebøgerne, hvor man på ét sted skulle kunne finde samtlige indførsler vedrørende en bestemt person, men de er som oftest meget mangelfuldt ført. Af sikkerhedshensyn skulle kirkebogen for fremtiden føres i to ligelydende eksemplarer, det ene (hovedministerialbogen) af præsten, det andet (kontraministerialbogen) af degnen. I dåbskemaernes særlige anmærkningsrubrik anførtes fra 1810 oplysninger om vaccination. Ved konfirmation registreredes almindeligvis konfirmandernes elementære skolekundskaber og opførsel.

1892-1990

Kultusministeriet indrettede ved bekendtgørelse af 31.oktober 1891 nye skemasæt i kirkebøgerne, og det blev nødvendigt for samtlige kirkesogne at anskaffe sig nye kirkebøger fra 1.januar 1892. De nye skemaer er meget udførlige. Således

skal ved vielser angives brud og brudgoms fulde navn, fødested, fødselsår og -dag, stilling og bopæl; ved enker og enkemænd anføres sidste ægtefælles fulde navn og dødsdag, ved fraskilte dato for ægteskabets ophævelse og for tilladelse til at indgå nyt. Ved dødsfald anføres den afdødes stilling og bopæl, alder og fødested og forældrenes navne, stilling og bopæl. Stort set er dette skemasæt anvendt frem til 1990, hvor et helt nyt er indført.

Opbevaring i Landsarkiverne

Kirkebøgerne opbevares i Landsarkiverne. Kontrabøgerne afleveres 30 år efter udskrivningen. Hovedbøgerne afleveres efter 100 år. Kontrabøgerne er almindeligt tilgængelige på Landsarkivernes læsesale 50 år efter seneste indførsel, når det gælder dåb, konfirmation og vielse, 10 år efter seneste indførsel, når det gælder begravelse. Disse regler er for øjeblikket (1991) under revision. Der er i mange år arbejdet på at kopiere de afleverede kirkebøger (mikrofotografering eller xerokopiering), således at der skabes sikkerheds- og brugskopier af denne meget anvendte kildegruppe. Adskillige centralbiblioteker og lokalhistoriske arkiver har anskaffet sig kirkebogskopier til lokalt brug. Landsarkiverne har udførlige registraturer over samtlige kirkebøger.

FORSKNINGEN

Kirkebøgerne er slægtshistorikernes vigtigste kilde, og som sådan er de benyttet og benyttes fortsat af et meget stort publikum. I befolkningshistorisk forskning er kirkebøgerne først og fremmest benyttet af Gustav Bang i hans arbejde med befolkningsstatistik i det 17. århundrede (1906) og af Hans Chr. Johansen (edb) i hans demografiske, statistiske og socialhistoriske værker (1975 ff.), hvori også folketællingerne indgår som en væsentlig kildegruppe. Det er formentlig i dette forskningsfelt, at kirkebøgerne fortsat vil indgå som en central del, og hvor deres informationer ved hjælp af edb vil kunne akkumuleres og integreres med oplysninger fra andre kilder til en stor befolkningshistorisk database. De her fremlagte studier peger imidlertid en anden vej, mod en nærlæsning og kombination af de enkelte informationer i kirkebøgerne (og andre kilder) til dokumentation og forståelse af vilkårene i det nære, "almindelige" menneskeliv, i dette tilfælde KVINDELIV.

REFERENCER

Landsarkivet for Sjælland m.m.:
Vollerslev sogn (nr.503), kirkebog 1773-1814

Gustav Bang: Kirkebogsstudier. Bidrag til dansk befolkningsstatistik og kulturhistorie i det 17.århundrede. 1906

FOSTERDRAB, MORAL OG STRAF

- kvinders liv og død set i det teologiske fakultet ved
Københavns Universitet 1683-1733.

Af Karen Hjorth

CATHRINE LAMBERTSDATTER

"CONSEILLET indstiller allerunderdanigst til hans kongel. majts. naade om DELINQVENTEN, som formedelst hendes ungdom mueligt ey har været videndes om lovens strænghed, maa efter EXECUTIONEN er skeet begraves i stilhed paa kirkegaarden."

"Vi approberer allernaadigst conseillets betænkning", lød kongens beslutning, der den 23. november 1715 blev meddelt stiftamtmanden i Ribe. 1)

Ordrens fuldbyrdelse - begravelsen - kan ses indført i kirkebogen for Jerne sogn, Skads herred under 2. december samme år:

"Justificerit Cathrine Lambertsdatter af Jerne, som efter kongl. allernaade tilladelse blev begrafeet domca 2. adv. ao at 22." (Den henrettede Cathrine Lambertsdatter af Jerne, som efter kongelig allernådigste tilladelse blev begravet den 2. søndag i advent i sin alders 22. år.)

Således sluttede Cathrine Lambertsdatters liv, hun var blevet henrettet, hovedet sat på en stage, men hendes krop udleveret familien til begravelse på kirkegården. Forud for denne afslutning på den 22-årige piges liv lå en herredstingsdom, en landsretsdom, en højesteretsdom samt en betænkning fra Københavns Universitets teologiske fakultet, men ingen af disse instanser fandt omstændigheder, der kunne formilde dommen, der iflg. Danske Lov 6-6-7 var at miste sin hals, og hovedet at sætte på en stage.

Cathrine Lambertsdatters forbrydelse var, i dølgsmål at have født et barn, som var fundet dødt hos hende i sengen. 2)

Der er mange kilder til sagens beskrivelse, fordi den har været behandlet af mange instanser, og en undersøgelse kan derfor begynde flere steder. Man kan søge i retsprotokollerne, herredstingets, landstingets og højesterets og i den her fremdragne sag, er det herredstingets justitsprotokol, der som første instans giver det fyldige grundlag for historiens beskrivelse. Afhøringen af den anklagede og alle vidneforklaringerne fastlægger tidsforløb og giver detaljerne i sagen, og det er resumeer fra denne sagsbeskrivelse, der er grundlag for de øvrige instansers behandling. Man kunne også have fundet indgang til Cathrine Lambertsdatters historie i arkiverne fra de højere instanser, landsret og højesteret eller måske have undret sig over kirkebogens indførsel om "den henrettedes" begravelse.

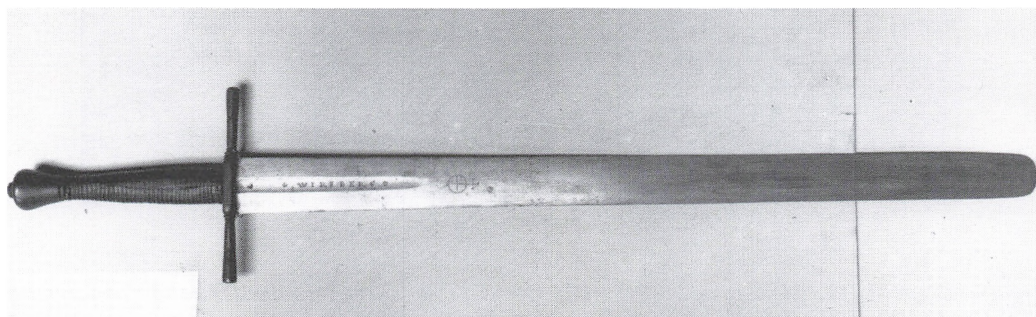
Udgangspunktet for min undersøgelse har imidlertid været arkivet fra det teologiske fakultet ved Københavns Universitet med det formål at pege på dette arkiv som kilde til belysning af periodens syn på nogle spørgsmål vedr. kvindeliv. Fakultetet havde til opgave at forsyne kongemagten med "en god samvittighed" dvs. at sørge for, at der var balance mellem religionen og den udøvende magts foranstaltninger i sager om forbrydelse og straf og i spørgsmål hvor det "virkelige" liv, som det levedes blandt mennesker, kom i strid med religionens og samfundets normer. Strafferetten var i denne periode stærkt præget af religiøse synspunkter, og derfor blev teologerne ofte inddraget i vurderinger af forbrydelse og straf.

I sagen om Cathrine Lambertsdatter har akterne været fremsendt, afskrevet og refereret ved de forskellige instanser, så hvad der eventuelt mangler et sted, kan findes et andet sted. Ved at gå alle instanser igennem får man en nøje beskrivelse af det, der skete, da den ca. 20-årige Cathrine Lambertsdatter den 27. maj 1713 fødte sit barn.

Hun var tjenestepige hos kaptajn Gebharts enke på Lykkegård i Jærne sogn, Skads herred og havde været ansat dér i 12 uger. På gården delte hun kammer og seng med en anden pige, Maren Andersdatter. I nogen tid havde der været snak om, at hun var med barn og nogle dage før fødslen havde fru Gebhart forhørt hende om disse rygter, der ovenikøbet ville vide, at hun var 24 uger henne i svangerskabet. Cathrine havde nægtet. Fru Gebhart kunne ikke se noget på hende og syntes hun så ud, som da hun tiltrådte tjenesten. Men hun sendte bud efter Cathrines mor, Maren, Lambert Rytters enke i Jærne, for at hun kunne forhøre datteren om sagen. Resultatet af denne samtale var, at moderen sagde, at hvis Cathrine var med barn, var hun det også selv.

»... ingen af os torde raade hans kongelige majestet til denne benaadning«. To af de fire teologiske professorer, der kollegialt enedes om, at der ingen formildende omstændigheder var i sagen om Cathrine Lambertsdatters fødsel i dølgsmål, Johannes Trellund (til venstre) og Hans Steenbuch (til højre). De fastholdt, at dødsdommen over hende for at have ombragt sit nyfødte barn burde stå ved magt som et afskrækkende eksempel for andre. (Gengivet efter Københavns Universitet 1479-1979. Bd. V, 1980. Det teologiske fakultet, s. 191 og 209).

Ifølge Danske Lov var straffen for at føde i dølgsmål med et dødt eller borteblevent barn som resultat »at miste sin hals og hovedet at sættes på en stage«. Denne straf blev i december 1715 exekveret over den 22-årige Cathrine Lambertsdatter. Hendes mor, Maren, havde forgæves søgt Kongen om benådning, men hun fik dog tilladelse til at få Cathrines lig udleveret efter henrettelsen, så det kunne begraves på kirkegården med præstens bistand. Et bøddelsværd som dette gjorde ende på Cathrine Lambertsdatters liv. (Fot. Nationalmuseet).

Conjunctionsgeraetter om: 3aar indfølelse ————— 730
 Den gamle Conjunctionsgeraetter: Ord Bøse Land af. Lu
 Præf. paa Beg. Børn i Leve- og døde, og give. 128 tie fastg. — 731
 Jac. Hofst. et andet Lige Refes. alle Bræcken. — 731
 Berent Schæbels de eodens ————— 732
 Tac. supplicare om. Hæder: N. Worm og ————— 733
 Tac. supplicare at de og under bear. sig at yor. f. h. om — 735
 Tac. supplicare at de og under bear. p. d. d. d. d. — 736
 Tac. et H. Worm om. Lige og ————— 736
 om and. Drabs og
 Peter Paulsen Nørwigs Bogtrykker supplicare om 20 aars
 Privilegium paa at trykke Fr. 4s bibe in folio med stor
 stil ————— 739
 Hæder Læren om. Hæder
 Hæder Hæder om. Memorial om. Hæder, naar
 Hæder Læren om. Hæder ————— 741
 Tac. supplicare om. Peter Paulsen Nørwigs supplicare — 742
 Tac. supplicare at N. N. som har fød i dødsmaal at levende
 barn, og vel forarsaget dets død, bør dø — 747
 Cammerjunker Knuts begiering om opsættelse af terminen
 til at betale for 5 kongetiender ————— 748
 Bogtrykker Læren
 om Hæder om. Hæder ————— 752
 Tac. Resolutio ————— 755
 N. N. som pardonnes (drabs og) Worm, Trecken — 757
 N. N. som er besovet af den, der havde besovet hendes moder
 (det hun dog ingen kundskab havde om) kan
 pardonnes, og staae skrifte, samt ey blive i den egn,
 men horkarlen og blodskænderen burde opsøges og straffes. — 758
 N. N. som er besovet af den, der havde besovet hendes moder
 (det hun dog ingen kundskab havde om) kan
 pardonnes, og staae skrifte, samt ey blive i den egn,
 men horkarlen og blodskænderen burde opsøges og straffes. — 760
 N. N. som er besovet af den, der havde besovet hendes moder
 (det hun dog ingen kundskab havde om) kan
 pardonnes, og staae skrifte, samt ey blive i den egn,
 men horkarlen og blodskænderen burde opsøges og straffes. — 762
 N. N. og N. N. som er besovet af den, der havde besovet hendes moder
 (det hun dog ingen kundskab havde om) kan
 pardonnes, og staae skrifte, samt ey blive i den egn,
 men horkarlen og blodskænderen burde opsøges og straffes. — 764
 N. N. som er besovet af den, der havde besovet hendes moder
 (det hun dog ingen kundskab havde om) kan
 pardonnes, og staae skrifte, samt ey blive i den egn,
 men horkarlen og blodskænderen burde opsøges og straffes. — 768
 N. N. som er besovet af den, der havde besovet hendes moder
 (det hun dog ingen kundskab havde om) kan
 pardonnes, og staae skrifte, samt ey blive i den egn,
 men horkarlen og blodskænderen burde opsøges og straffes. — 771

Register til det teologiske fakultets kopibog 1699-1717. Opslaget viser forskelligheden i de spørgsmål, som fakultetet beskæftigede sig med, f. eks.

- Peter Paulsen Nørwigs, bogtrykker, supplicare om 20 års privilegium paa at trykke Fr. 4s bibel in folio med stor stil.
- Erklæring, at N. N., som har fød i dødsmaal et levende barn, og vel forarsaget dets død, bør dø.
- Cammerjunker Knuts begiering om opsættelse af terminen til at betale hans 5 kongetiender.
- N. N., som er besovet af den, der havde besovet hendes moder (det hun dog ingen kundskab havde om) kan pardonnes, og staae skrifte, samt ey blive i den egn, men horkarlen og blodskænderen burde opsøges og straffes. (Københavns Universitets arkiv. Rigsarkivet. Fot. Tage Ludvigsen).

Få dage efter, den 26. maj om eftermiddagen, gik Cathrine i seng fordi hun havde smerter. Da pigen, som hun delte seng med, spurgte hvorfor hun klagede sig, skød hun skylden på en bullen finger, som gav hende feber. Hun fik et omslag til sin finger af fru. Næste morgen havde hun stadig ondt og blev liggende i sengen, mens alle andre gik på markarbejde. Tilbage på gården var foruden Cathrine fru Gebhart og en af hendes døtre. Alene i kammeret fødte hun da sit barn og lagde det ved væggen med lagnet over. Senere på dagen kom fru Gebhart ind i sengekammeret, så til Cathrine og skældte ud over, at pigerne holdt deres seng så urenlige og uordentlige. Derefter gik hun i kælderen, og da hun kom tilbage var Cathrine stået ud af sengen for at ordne den, men det foregik på en så sær måde, at fruenerne energisk selv tog fat i sengeklæderne og derved opdagede, at Cathrine måtte have født, men hvor var barnet? Hun spurgte efter det, men Cathrine nægtede, at der var noget. Fru Gebhart kaldte på sin datter og gav sig til at endevende sengen, og så fandt hun barnet liggende dødt, under lagnet, i halmen, tæt ved væggen. Først da brød Cathrine Lambertsdatter sammen.

Så rullede retsmaskineriet. Herredsfogeden blev tilkaldt, af ham udpegedes 4 synsmænd, der undersøgte barnet i Cathrines nærværelse. De fandt, at det var fuldbærent, og at der ikke var synlige, legemlige tegn på, at det var ombragt. Cathrine tilstod imidlertid i forhøret, at barnet var levendefødt, og at hun tog det med hånden og lagde det i sengen ved væggen med sengeklæderne ovenpå. Det var ikke hendes hensigt at "omkomme" barnet, og hun vidste ikke hvornår eller hvordan det døde. Hun tilstod uforbeholdent, at hun havde nægtet sit svangerskab, at hun ikke havde søgt hjælp, da fødslen indtrådte, og at hun derfor muligvis var skyld i barnets død. Som forklaring angav hun, at hun troede, der var længere tid til fødslen. Af undseelse og blufærdighed ville hun ikke tilstå noget, før svangerskabet ikke længere kunne skjules. Som barnefader udlagde hun Hans Gregersens søn, Hans Hansen af Gjessing, men forklarede, at han ikke vidste noget om svangerskabet.

Beviserne var klare nok og pigen havde selv tilstået, at hun havde forbrudt sig mod loven. Der er ingen tvivl om dommen, der blev afsagt af herredsfogeden og 8 meddomsmænd 8. august 1713. Den stadfæstedes af landstinget 13. september samme år, men inden da havde Cathrines mor, Maren Lambert Rytters, i august søgt kongen om benådning for datteren eller i det mindste om tilladelse til at begrave hende på kirkegården med præstens bistand efter henrettelsen. Hendes ansøgning blev afleveret til og indsendt af stiftamtmanden i Ribe, H.W. Calnein, til kancelliet. Denne ansøgning bevirkede en opsættelse af eksekutionen. Ifølge Danske Lov 1-24-52 skulle kongens befalingsmand forelægge livssager for kongen, hvis han af samvittighedsgrunde eller anden årsag fandt det be-

tænkeligt at lade henrettelsen udføre. Foranlediget af Maren Lamberts Rytters ansøgning fik stiftamtmanden i Ribe derfor den 2. september 1713 besked om at indsende akterne til Danske Kancelli og udsætte henrettelsen. Det gjorde han med brev af 31. oktober, da han havde fået et sagsresumé tilsendt fra herredsretten. 3)

Til at overveje spørgsmålet om benådning eller ej, var det på dette tidspunkt praksis, at kongen inddrog de teologiske professorer på Københavns Universitet. Derfor blev akterne i Cathrine Lambertsdatters sag 1. december 1713 af Danske Kancelli sendt til det teologiske fakultet med følgende opfordring: "...og er voris allernaadigste villie og befaling, at I eder strax samme dom med sine acter foretager, grundig overvejer og derefter med forderligste allerunderdanigst giver os eders theologiske betænkende om bemelte Cathrine Lambertsdaatter paa livet kunde pardonneres."

På grund af denne praksis kan man få indblik i, hvad de teologiske professorer mente om fødsel i dølgsmål og dødsstraf.

I FAKULTETET

Den 4. december fremlagde biskop Christen Worm ved møde i det teologiske fakultet kongens ordre om at afgive en betænkning om, hvorvidt Cathrine Lambertsdatter "med god samvittighed paa livet kand pardonneris". De fremsendte akter blev gennemgået og den kollegiale overvejelse (nedfældet i dekanatsprotokollen) resulterede i følgende: "at ingen af os allerunderdanigst torde raade h(ans) k(ongelige) m(ajestæt) til denne benaadning." 4)

Beslutningen begrundes således:

Cathrine havde bekendt, at hun fødte et levende barn, men det blev fundet dødt hos hende i sengen, hun havde ikke søgt hjælp, da fødslen gik igang, hun havde både før og straks efter fødslen nægtet at være med barn, hun havde for retten selv bekendt, at hun kunne være årsag til barnets død, da hun ikke vidste hvorledes hun havde taget på barnet umiddelbart efter fødslen.

Sagens omstændigheder var således ganske klare og på det grundlag

"understaar vi os icke... den ergangne dom at frafalde, eller e(ders) k(ongelige) m(ajestæt) allerunderdanigst at raade dette ulykkelige menniske paa livet allernaadigst at pardonneres".

Fordi forklarede de videre, hvis man gjorde det, så kunne "andre i disse onde tider af slig en benaadning lettelig tage anledning til slige synder".

Således vurderede professorerne Christen Worm, Hans Bartholin, Hans Steenbuch og Johs.Trellund denne begåede forbrydelse og deres beslutning nedskrevet og tilsendt Danske Kancelli den 5. december 1713. 5) Cathrine Lambertsdatter

måtte lade livet for sin forbrydelse og af hensyn til den afskrækkende virkning. Først 2 år senere blev Cathrine henrettet.

Det teologiske fakultet havde status som "høringsorgan" i den slags spørgsmål, som blev kaldt "casus conscientiae" d.v.s. samvittighedsspørgsmål. De havde med liv, død, synd, skyld og straf at gøre og er udtryk for, at man i retsudøvelsen inddrog moralske skøn, fremsat af "ekspertpanelet" i det teologiske fakultet. Det hænger sammen med strafferettens religiøse præg. Fakultetet skulle give sin vurdering af gerninger, som var overtrædelser af samfundets regler. Den enevældige monark kunne lade sin nådes lys skinne på de arme syndere, der overtrådte reglerne, og som skulle lide deres fortjente straf derfor, og til brug for denne beslutning spurgte kongen kapaciteterne om han "med god samvittighed" kunne lade nåde gå for ret. Derfor finder man i det teologiske fakultets forhandlingsprotokol og kopibog en række hårrejsende historier om drab, hor, blodskam, misbrug af mindreårige, sodomi, mordbrand, fosterfordrivelse, voldtægt, fødsel i dølgsmål, skilsmisser og samlejer i forbudte led ved siden af de oplysninger, man venter at finde dér om studenter, undervisning og teologi.

SYNSPUNKTERNE

Det aspekt, jeg har ønsket at fremdrage i denne sammenhæng, er disse højt placerede, veluddannede mænds synspunkter i forbindelse med de forbrydelser, som kvinder kom ud for eller begik.

I tilfældet Cathrine Lambertsdatter det synspunkt, at her var ingen formildende omstændighed og af hensyn til den afskrækkende virkning måtte hun lide sin straf.

Men holdningen var ikke altid så ubøjelig. Der er mange sager vedr. lejermål, d.v.s. samleje uden for ægteskab i forbudte led, idet reglerne, der stammede fra mosaisk ret var meget omfattende, gamle og komplicerede, så hor og blodskam blev jævnlige forekommende forbrydelser, hvoraf nogle medførte dødsstraf, og andre ikke. I en række tilfælde anbefalede fakultetet, at pigerne blev benådet på grund af deres ungdom og uvidenhed om, hvad de gjorde. Hvis resultatet var et levendefødt barn kunne også det tjene som begrundelse for at lade kvinden beholde livet. En anden formildende omstændighed var, at den mandlige part havde brugt tvang og trusler. I et tilfælde havde kongen benådet manden, så derfor var fakultetet nødt til at indstille, at kvinden også blev benådet, da "mændene i saadan fald er gemenligen mest skyldig". Dog ser man også, at en mand, der har voldtaget en 13-årig pige, indstilles til benådning fordi han var fuld.

Et par, der havde bedrevet hor, søgte om tilladelse til at indgå ægteskab, efter at den krænkede part, konen, var død. Det kunne ikke tillades; een gang bedrevet hor kan ikke gøres godt med et hæderligt og lovligt ægteskab. Det ville give usigelig stor forargelse og ond konsekvens for mange, dersom horeri anerkendtes som det fundament hvorpå ægteskab skulle stiftes. Ægtefolk kunne komme på den tanke at rydde hinanden af vejen! Teologerne vidste imidlertid godt, at mennesket kan ledes i fristelse, og en måde at undgå dette på, var at legitimere fristelserne. Så da en fraskilt kvinde søgte om tilladelse til at gifte sig igen, indstillede fakultetet, at hun skulle have lov til det, for hvis man nægtede, risikerede man, at hun bedrev synd.

For fødsel i dølgsmål kunne fakultetet i nogle tilfælde også finde undskyldende omstændigheder. Pigernes angst for at miste deres tjeneste og uvidenhed om gerningens konsekvenser kunne være grund til at lade dem beholde livet.

Når fakultetet anbefalede, at kongen med god samvittighed kunne benåde en forbryder, betød det alene at omstøde dødsdommen, for fakultetet fastholdt, at forbryderne skulle straffes af hensyn til samfundet. Den straf, de anbefalede til de for hor og fødsel i dølgsmål dømte kvinder var kags-trykning, indsættelse i spindehuset på livstid eller forvisning. Disse hårde straffe skulle være til afsky og afskræk-kelse for andre. Fakultetet udtrykte jævnlige sin bekymring for moralen i samfundet, "af hensyn til de forvirrede og sy-ndefulde tider, hvor saa mange ugudelige mennesker tager sig den syndige frihed at leve mere efter deres egen syndige be-gærligheder og lyster end efter guds og menneskers love, bør et saadant eksempel ikke forblive ustraffet" (1718). "dog saasom gud truer med adskillige plager for saadanne synders skyld, da at ikke eders kongl. majts. lande skulde dermed blive besmittede og blive skyldige i de synder for hvilke hedningene også bleve udspyrede og udjagede af deres lande, ynske vi vel at de med anden alvorlig straf till afskye for andre bleve anseet, enten med fængsel eller med hudstrygelse eller forvisning i det mindste af egnen og herredet hvor den skændige gerning er bedreven..." (1694).

En særlig form for bekendtgørelse af benådningen, som flere gange blev anbefalet i forbindelse med benådning på livet, var at føre den dømte til retterstedet og først dér forkynde benådningen. Man fornemmer rædslen hos den dømte og gysset hos tilskuerne.

Samfundet anså de strenge straffe som en nødvendighed, og det er et kendt synspunkt, at teologerne specielt i livssa-ger fastholdt de strenge religiøse bestemmelser fra moselo-ven også i en tid, hvor strafferetten bevægede sig mod mildere opfattelser. Det ser ud, som om det var teologerne meget magtpåliggende, at straffen for løbsagtighed og umoral blev synlig af hensyn til den præventive virkning. Men det er ikke hele billedet. Man finder også følgende synspunkt

fremSAT om en kvinde, dømt for fødsel i dølgsmål: " ..at hun allerede hafver udstaaet en stor straff for sin misgierning idet hun nu paa tiende aar hafver været fængsling anholden og till sin helbreds forliis saa lang en tid under dødsens frygt ey videndis naar hun skulle ende sine dage med skamme, er derfor effter ommelte omstendigheder vor allerunderdagnigste meening denne, at eders kongl. majst. kunde allernaadigst hende med en god samvittighed paa livet pardonnere, naar hun ved aabenbare skriftemaal først gjorde for sin forseelse afbicht for guds menighed hvor forargelsen er begangen" (1709).

Om en kvinde dømt for hor hedder det: "hun har været udi arrest og fengsel udi 7 aar huilchet langvarige fengsel med hvis dermed følger vel kand svare til dødsstraf" (1709).

Der var altså medmenneskelige huller i det hårde panser, forbrydelser kunne sones og straf havde en grænse.

OM ARKIVALIERNE

Det teologiske fakultets arkiv er registreret i Københavns Universitets arkiv 1479 - ca. 1910. Vejledende arkivregistratur XXI, Rigsarkivet København 1978. s. 297-311.

Det er velregistreret og velbeskrevet. Det overraskende ved arkivet er, at det indeholder så mange oplysninger om samfundsforhold og moralspørgsmål. Til at søge emner skal man benytte kopibøgernes registre, der er kronologiske og derfor skal gennemledes. Dertil kan man også benytte dekanatsprotokollerne, der indeholder et kort referat af de sager, der forhandlede på fakultetsmøderne. De er ligeledes kronologisk ført. Begge henviser til fol.nr. i kopibøgerne, der er kopibøger både for indkomne og udgående breve. Da der i de her fremdragne sager er korresponderet med Danske Kancelli, skal man være opmærksom på, at det altså er muligt i Universitetets arkiv at finde kopier af breve, der senere er tabt i kancelliet; det gælder i det her benyttede materiale Maren Lambert Rytters ansøgning til kongen.

Til undersøgelsen er benyttet :

Rigsarkivet:

Københavns Universitets arkiv:

31 03 11 Register til kopibøgerne 1683-1777

31 03 01-03 Kopibøger 1683-1733

31 01 01 Dekanatsprotokol 1684-1776

Danske Kancellis arkiv:

Sjællandske Tegnelser 1713-14

Jyske Tegnelser 1713-17

Koncepter og indlæg til Sjællandske Tegnelser

Højesterets arkiv:

Højesteretsprotokol 1714 litra B

FORSKNINGEN

Formålet med de her fremlagte historier er at gøre opmærksom på at Københavns Universitets arkiv indeholder andet og mere end kilder til lærdommens, undervisningens og studenternes historie. Her er kilder til folkelivsskildringer og mentalitetshistorie. Professorerne var "eksperter", og statsforvaltningen brugte dem som sådanne. Der var en tæt forbindelse mellem forvaltning og universitet, idet kongens kansler også var universitetets kansler. Professorerne var deltagere i samfundsdebatten, men også embedsmænd i det enevældige monarki og deres udtalelser skal naturligvis bedømmes i lyset heraf.

Ikke kun det teologiske fakultet, men også konsistorium og andre fakulteter blev inddraget i forvaltningen ved, at kancelliet udbad sig undersøgelser eller udtalelser i forskellige spørgsmål. Derfor kan også andre grupper i Københavns Universitets arkiv end de her benyttede indeholde overraskende kildemateriale.

I betænkningerne om moralspørgsmål findes informationer om, vurderinger af og holdninger til skyld og straf, liv og død. Interessant er det at se brydningen mellem den strenge religiøse opfattelse af forbrydelse og straf og samtidig finde nogle dybt medfølelse synspunkter som afslører, at gerningsmændene/kvinderne også blev betragtet som ofre for barske ydre betingelser.

NOTER

1. Danske Kancelli, Jyske Tegnelse 1713-17 fol. 297 og Danske Kancelli, Indlæg til Sjællandske Tegnelse 1713 nr. 554.
2. Danske Lov 6-6-7: Letfærdige quindfolk som deris foster ombringe skulle miste deris hals og deris hoved settes paa en stage. settes paa en stage.
Samme 6-6-8: Vorder noget letfærdigt quindfolk med barn og med med sin barnefødsel i dølsmaal omgaar, og ikke bruger de ordentlige beskikkede midler, som hende og fosteret i saadant tilfald kunde betiene og samme barn borte bliver eller paaskydes at vere dødt født, eller i andre maader forkommet, da skal hun agtes saasom hun sit foster med villie hafde ombragt.
3. Danske Kancelli, Jyske Tegnelse 23.november 1715.
4. Københavns Universitets arkiv 31 01 01 fol. 94. Maren Lambert Rytters bønsskrift er ikke bevaret i Kancelliet, men dets ordlyd indført i det teologiske fakultets kopibog.
5. Københavns Universitets arkiv 31 03 02 fol. 743-48

REFERENCER

Harald Jørgensen: Lokaladministrationen i Danmark. Kbh.1985.

William Norvin: Københavns Universitet i Reformationens og Orthodoxiens Tidsalder 1.bd. Kbh.1937

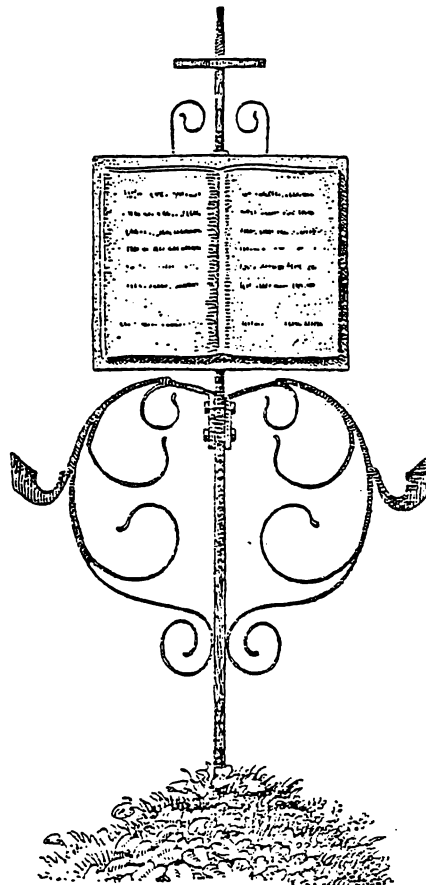
Københavns Universitet 1479-1979. Bd.V.Det teologiske fakultet. Red. Leif Grane. Kbh.1980.

Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie. Kbh. 1940

Ditlev Tamm: Retshistorie. Bd. 1 Dansk Retshistorie. Kbh. 1990

Tage Holmboe: Højesteret og Strafferetten. Højesteret 1661-1961 Bd. II. Kbh. 1961.

OPLÆRING

KUNNE DRONNINGEN LÆSE OG SKRIVE?

- om kvinders læse- og skrivefærdighed i middelalderen

Af Nanna Damsholt

Dette stykke handler om at læse. Især drejer det sig om kvinders læsning, og specielt om læsningen af middelalderens populæreste bog, psalteret. Davids salmer.

En ganske ung kvinde sidder isoleret, indespærret under elendige vilkår, på uvis tid. Måske har hun haft lidt at sy på, måske uld eller hør at spinde, og måske har hun haft et psalter hos sig! Kvinden er Prinsesse Ingeborg 1), datter af Valdemar 1., den Store og Sofie, og således søster til Knud 6. og Valdemar 2. Sej. Ingeborg blev som ganske ung, i året 1193, viet til den franske konge, Filip 2. August i Amiens, men allerede dagen efter brylluppet forstødt. Ingeborg var blevet fulgt til Frankrig af en fornem delegation af mænd, blev kort efter ankomsten viet til Filip, og blev om aftenen fulgt til brudekammeret.

Hvad der skete her, ligger i mørke. Men næste dag, da parret skulle krones og salves i domkirken i Amiens, viste kongen under ceremonien tegn på sygdom, på lede og rædsel ved synet af den unge dronning, og samme dag erklærede han, at han ønskede, at hun skulle vende hjem. Men Ingeborg holdt på sin ret til at være hans hustru og dronning, og påberåbte sig straks pavens hjælp og støtte. Hun kunne ikke finde sig i en skilsmisse, når der ikke eksisterede en lovlig grund til det. Filip anførte som grund, at han og Ingeborg var for nært beslægtede, og han fik med magt en skilsmisse trumfet igennem, selvom påstanden om for nært slægtskab tilbagevises fra dansk side. Den franskfødte abbed Vilhelm i Æbelholt Kloster, der også havde været med til at arrangere den danske prinsesses ægteskab, udarbejdede en genealogi 2), der afviste det påståede for nære slægtskab. Paven tog efter an-

modninger fra dansk side sagen op, og forsøgte gennem flere år at påvirke Filip August til at genantage Ingeborg, som han holdt indespærret i forskellige klostre og borge i Nordfrankrig.

Selv skriver Ingeborg i 1203 fra sit fængsel og klager sin nød for pave Innocens 3.:

"...I skal vide, hellige fader, at jeg ingen lindring har i mit fængsel, men lider under utallige og uudholdelige fortrædelser. Thi ingen vover at besøge mig der, så lidt som nogen klostergiven at komme for at trøste mig, ej heller kan jeg høre Guds ord af nogen til styrkelse for min sjæl... Jeg kan kun sjældent høre messe, andre bedetimer aldrig. Fremdeles tillades det ikke nogen person eller noget sendebud fra mit fødeland med eller uden brev at komme til mig eller tale med mig. Føde får jeg undertiden alt for lidt af, jeg nyder daglig sorgens brød og trængslens drik, intet lægemiddel får jeg til at bøde på den menneskelige skrøbelighed, jeg kan ej heller få nogen, som kan tage vare på mit helbred eller hjælpe mig eller være mig til gavn. Jeg får ikke lov at gå i bad. Hvis jeg ønsker at blive åreladt, kan jeg ikke blive det, og derfor frygter jeg for mit syn, og for at jeg skal blive overvældet af alvorlige sygdomme. Klæder er der ikke for mange af, og de er heller ikke af en sådan art, som det sømmer sig for en dronning af have..." 3)

Trods gode kræfters indsats kom den unge prinsesse til at tilbringe ca. tyve år indespærret i klostre og borge. Først i 1213, da Filip August sandsynligvis havde brug for hende og hendes arvekrav på England i forbindelse med sine erobningsplaner, genantog han hende som dronning. Efter Filips død i 1223 valgte hun at blive i Frankrig, hvorfra hun sendte økonomisk hjælp til sin bror Valdemar 2., der behøvede løsesum i 1224. Hun kom godt ud af det med den franske kongefamilie. Ludvig 8., Filips søn, anerkendte hende som dronning, og det samme gjorde hans søn og efterfølger, Ludvig 9., også kaldet Den hellige.

INGEBORGPSALTERET 4)

Måske havde Ingeborg i sit fængsel en enkelt genstand, der kunne bringe hende trøst. Der findes et pragtfuldt psalter, d.v.s. en bog med Davids salmer, overleveret i den franske kongefamilie og kendt under navnet Le Psautier de Saint-Louis 5). Det er et stort illumineret pergamenthåndskrift, skabt i Frankrig omkring 1200. Måske har det været i Ingeborgs eje, ja, måske er det simpelthen lavet til hende. Det er ikke forsynet med oplysninger som f.eks. påskrift eller dedikation, der kan garantere tilhørsforholdet, men indirek-

te er der en række faktorer, der tyder i den retning 6). Hvilke?

Manuskriptet er ud fra skriften, den såkaldte littera psalteralis, og illuminationerne at dømme, blevet til omkring 1200 og på de egne, hvor Ingeborg sad spærret inde. Hun var i 1194 anbragt i Tournai stift og i 1196 en overgang i cistercienserklosteret Fervaques de Saint Quentin, som lå på grevskabet Vermandois's jord. Det kunne tænkes, at biskop Etienne af Tournai havde fået det lavet til hende. Han var fra 1192 til 1203 bisp i Tournai i ærkestiftet Reims, og en bekendt af abbed Vilhelm af Æbelholt, og Etienne skrev bl.a. til ærkebisp Vilhelm af Reims for at få denne til at arbejde for Ingeborg. Det er også en mulighed, at det var en god ven af hende, grevinde Eleonore af Vermandois, der havde bestilt det for at glæde hende.

Manuskriptet omfatter foruden en lang række af Davids salmer en kalender, en billedcyklus med scener fra Gamle og Ny Testamente, Theofilus legenden samt nogle scener fra Marias liv. Desuden en tekst fra Højsangen, nogle hymner, trosbekendelsen, litani og bønner. Både kalenderen og salmerne er forsynet med vignetter og illuminerede initialer. Ved de salmer, der markerer salmernes inddeling i grupper 7), er der scener fra Sauls og især Davids historie. I det første initial, der indleder salme 1: Beatus vir.... ses Samuel på vej til at salve David, sendt af en engel, der har befalet ham at fylde sit horn med salve og salve ham en konge af Israels hus. I B'ets nederste bue ses Davids salving. Psalteret er skrevet på latin, men teksten, der står over billederne, er på fransk.

Blandt de tegn, der peger i retning af Ingeborg som ejer, er følgende: I kalenderen er Ingeborgs forældres, nemlig Kong Valdemars og dronning Sofies, dødsår indført. Desuden hendes venindes, Eleonore af Vermandois' dødsår, samt slaget ved Bouvines i 1214, et slag, der spillede en afgørende rolle i fransk historie. Her besejrede Filip August den tyske kejser Otto 4. Kan det være Ingeborgs hånd, der har været på spil? Et andet forhold er, at en række ord, er blevet rettet fra feminine former til maskuline. F.eks. er i en af bønnerne famula rettet til famulo, debitorix til debitor. Det viser, at fra at have været beregnet for en kvinde, har man tilpasset psalterteksten til en mandlig bruger. Højst sandsynlig først til Ingeborg, derefter til kong Ludvig. 9)

Manuskriptet bærer også tegn på at have tilknytning til kongefamilien. Dels er det overleveret fra Ingeborgs tid i den kongelige familie, i hvis besiddelse det kan følges frem til 1418. 10) Dels er der særligt kongelige træk i ikonografien, i forbindelse med skildringen af dåb og salving. Disse træk kunne også pege på kong Filip som opdragsgiver, men det er alligevel efter omstændighederne måske for usandsynligt, at han skulle have fået det lavet til Ingeborg. Det kan nemlig

efter stiltræk m.m. i billederne, ikke være lavet før brylluppet og altså før han forskød hende. Hvis det er Filip, der har bestilt det, må psalteret opfattes som en form for bod, et udslag af ond samvittighed!

Den franske historiker, Regine Pernoud, har i sin biografi om Ingeborg 11) tolket psalteret som udtryk for Ingeborgs person, som et spejlbillede af hendes sindstilstand. Hun har således foreslået, at Ingeborgs tilgivende holdning over for Agnes af Meran, som hendes mand ægtede i 1196, finder udtryk i psalteret i fremstillingen af scenen med kvinden, der bliver grebet i hor og bliver reddet fra stening af Jesus. Synderinden tilgives!

De kongelige træk i ikonografien, der peger i retning af kongelig indflydelse på psalterets udformning, kan godt forenes med, at det kunne være Etienne af Tournai, der var opdragsgiveren. Etienne havde nemlig god forbindelse til kongefamilien, idet han var gudfader til Filips ældste søn, den senere Ludvig 8. Tournai var desuden kendt som et blomstrende kunstnerisk miljø, hvorfra der er udgået andre psaltere, bl.a. det såkaldte Morgan psalter, der ejedes af Eleonore af Vermandois. Det er netop gennem sammenligninger med dette psalter og endnu eet, at man har kunnet bestemme Ingeborg psalterets tilblivelse til omkr. 1200 og dets tilblivessted til Tournai.

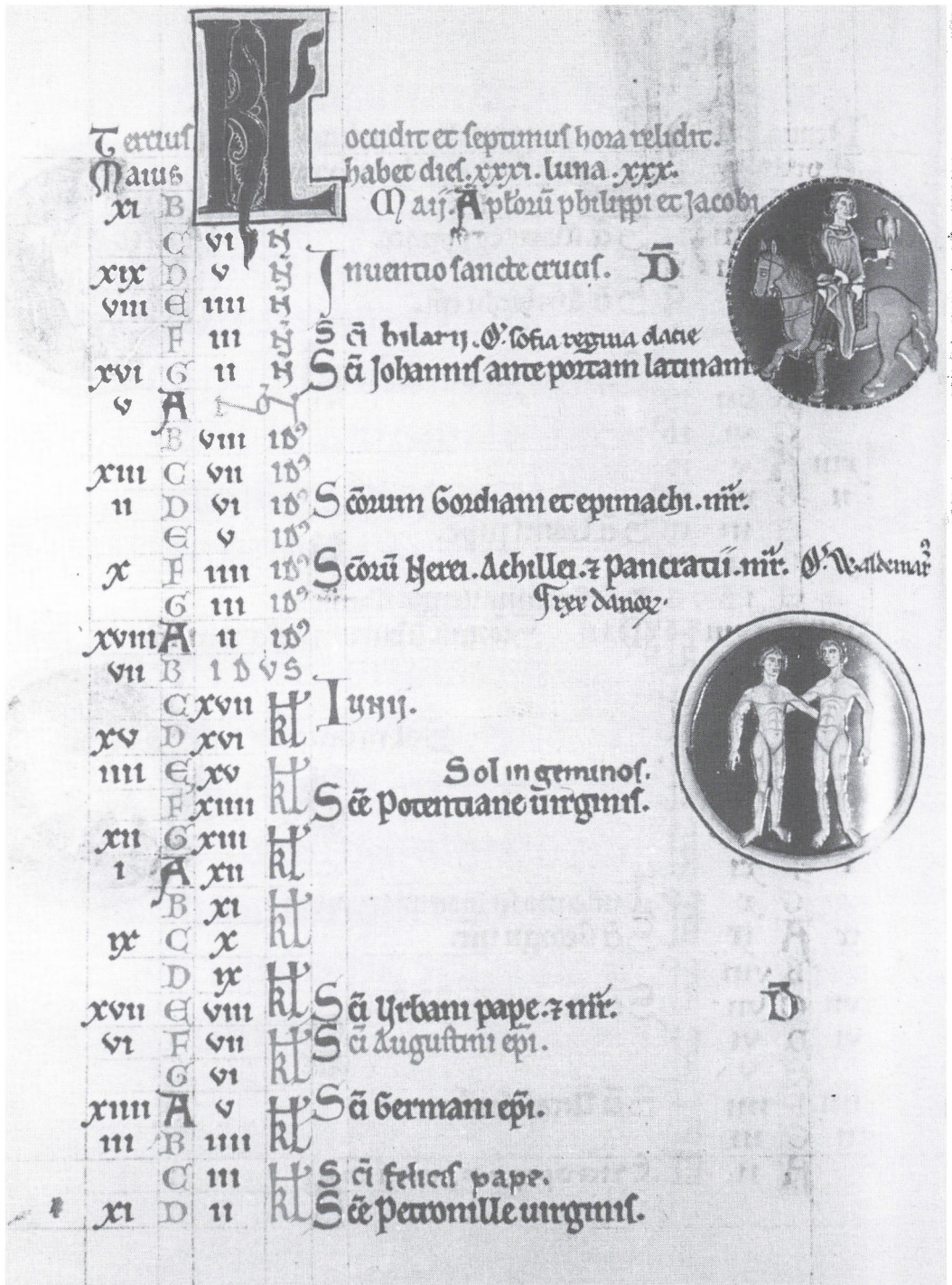
INGEBORGS PSALTERBRUG

Vi tænker os, at Ingeborg har ejet psalteret og har kunnet bruge det i sin isolerede situation. Til hvad? Til at læse i naturligvis. Ja, men hvad vil det sige at læse? Og at læse sit psalter?

Psalteret var først og fremmest en genstand, hellig og kostbar, som hun vidste rummede det vigtigste for et kristent menneske, Guds ord, som det var nedfældet i Den hellige Skrift. Et budskab om frelse! Det blotte nærvær af denne bog har bragt trøst og har været til opbyggelse.

Umiddelbart er det for en nutidig læser af Ingeborgs psalter dets pragt, det gør mest indtryk. Billedserierne og initialerne med de klare blå, røde og grønne farver sat på gulgrund. For kongedatteren, vant til denne form for pragt, har billedernes indholdsmæssige budskab i sammenhæng med salmerne, været væsentligere.

Netop Davids salmer havde betydning for mennesker i en fortvivlet situation. Mange af dem er nødskrig, råb til Herren om hjælp, og udtryk for tro på, at den kommer. Ingeborg har kunnet identificere sig med psalmisten, som hun sikkert som alle på hendes tid, regnede med var kong David selv, en af Jesu forfædre, og tilmed indbegrebet af en konge, som man ønskede ham. Ligesom David, Israels konge, anråbte Herren om

Kalenderblad, fol 5^{verso} i Ingeborgs psalter, der viser indførslerne af Ingeborgs forældres dødsdage, henholdsvis 5. og 12. maj:

III nonas maii. Obiit Sofia, regina Dacie.

III idus maii. Obiit Waldemar, rex Danorum.

(Gengivet efter faksimile i Det kgl. Bibliotek. Fot. Bodil Barsøe).

catores terre: ut disperderem de ciuitate
domini omnes operantes iniquitatem.

omne exaudi oratio
nem meam: et cla
mor meus ad te ueniat.
Don auertas faciem
tuam a me: in qua
cumq; die tribulor
inclina ad me aure
tuam.

In quacumq; die inuocauero te: ueloci
ter exaudi me.

Quia defecerunt sicut fumus dies mei:
et ossa mea sicut cremum aruerunt.

Percussus sum ut fenum et aruit cor meum:
quia oblitus sum comedere panem meum.

In uoce gemitus mei adhaesit os meum:
carni mee.

Si inuis factus sum pellicano solitudinis:
factus sum sicut inuicorax in domicilio.
in plauis: et factus sum sicut passer soli

hjælp, kunne hun, Frankrigs dronning, gøre det. 12) Ligesom David med sin harpe bragte Saul trøst, kunne salmerne måske bringe hende den.

Billedserien, der først bringer scener fra Den gamle pagt som optakt til scener fra Det ny testamente 13) viser også den middelalderlige opfattelse, at salmerne viser hen til Kristus, der er den gamle pagts ende. Salmerne er "profetens enetaler om Kristus". De fortæller både om den ny og den gamle pagt, ja, fortæller frelseshistorien fra begyndelsen til enden.

Med bogen foran sig har Ingeborg kunnet hengive sig i bøn og til meditation, også uden nødvendigvis at læse teksterne op for sig selv. Højst sandsynligt har Ingeborg kendt alle salmerne og har kunnet dem udenad. Hvorfor?

At lære at læse betød i middelalderen at lære sit psalter. De få børn, der på Ingeborgs tid lærte at læse, stiftede sandsynligvis bekendtskab med psalteret som en af de første tekster.

Kirkefaderen Hieronimus, hvis autoritet var stor i middelalderen, skrev i et af sine breve til den lille Pacatula, om hvordan hun skulle opdrages. 14)

I begyndelsen er hun bare en lille genert pige uden tænder i munden, men så snart hun har nået sit syvende år og har lært at rødme, at vide hvad hun ikke må sige, og være i tvivl om hvad hun skal sige, skal hun lære sit psalter udenad, og inden puberteten skal hun lære at sætte pris på Salomons bøger, evangelierne, apostlene og profeterne." 15)

"Hun skal belønnes, når hun synger salmer 16) og have en honningkage, når hun kan sin lektie." 17)

Nogle børn lærte at læse systematisk ved at lære bogstaverne, dernæst hele stavelser og til sidst hele ord og sætninger. I Hieronimus's brev til Laeta, 18) gives der en anvisning på, hvordan en lille pige skal lære at læse, og med denne kirkefaders autoritet in mente er der næppe tvivl om, at hans pædagogiske forskrifter har haft stor betydning og indflydelse i kredse som f.eks. det danske hof. Hieronimus foreslår, at den lille pige får en æske med bogstaver, af træ eller elfenben, som hun først skal lære at kende og siden sætte sammen til stavelser og ord. Hun skal roses og opmuntres til at konkurrere med andre børn. Hun skal først og fremmest bevare lysten til at lære.

Så humant blev de fleste børn, der skulle lære at læse næppe behandlet. 19) De drenge, der blev opdraget for at kunne tjene kirken, og det var i den tidlige middelalder den gruppe, der først og fremmest blev oplært, fik sikkert oftest læsefærdigheden ind på en anden måde. 20) I de kristne skoler begyndte man nok med alfabetet, men gik videre direkte til teksten. Læreren skrev en passage ud,

oftest fra en salme, og barnet skulle så lære denne passage udenad, læse den højt indtil han kunne den. Måske har den alleralmindeligste praksis været den, at skoledrengene først lærte teksten - f.eks. en salme - udenad ved at få den læst højt for sig og derefter fik de den skrevne tekst for øje 21). Det allerede lærte kunne da sættes i forhold til de skrevne ord, der vel opfattedes som en slags ordbilleder? Denne type læsefærdighed havde naturligvis en begrænset rækkevidde. Den satte ikke uden videre den læsende i stand til at tilegne sig tekster, der ikke var kendt i forvejen. Undervisningen hang tæt sammen med oplæringen i kristendom.

Det er uvist om Ingeborg kunne læse og skrive, men jeg mener det er ret sandsynligt, at hun i hvert fald kunne læse. Hun kan som andre fyrstedøtre have lært det hjemme af en kvinde ved hoffet, måske sin mor. Fra udlandet er der talrige eksempler på, at det netop er kvinderne i de fyrstelige og adelige familier, der har sørget for at lære den opvoksede slægt at læse og undertiden skrive. 22) Ingeborg kan imidlertid også have lært det under et ophold i et kloster. Den danske kongefamilie, Valdemar den Store og dronning Sofie, havde sendt to døtre til et nonnekloster. Det vides ikke hvilket, men det kunne være Slangerup, et kloster, der var opført på kongens jorder, eller måske Roskilde nonnekloster. Abbed Vilhelm i Æbelholt, der var nært knyttet til kongehuset, bekendt af ærkebiskop Absalon og kongesønnen Knud, skrev et par breve til nonner i Slangerup 23) og til nonneklostret i Roskilde. 24) Desuden et brev til to kongedøtre, M. og M., der var blevet hellige jomfruer, d.v.s. nonner. 25) Det fremgår også af Vilhelms brev 28 I, 26), at Vilhelm har modtaget breve fra nonneklostret i Slangerup.

Det kunne måske også tænkes, at Vilhelm selv har undervist den unge kongedatter: Forberedt hende til et liv i Frankrig, et liv som han selv var med til at præge. Han var stærkt involveret i at få arrangeret Ingeborgs ægteskab og senere i at få skilsmissen forhindret. Hun må i hvert fald have lært sit psalter, da det hørte med til en kristen fyrstedatters opdragelse. Der var som nævnt en tæt sammenhæng mellem læsning af psalteret og oplæring til kristen tro. Formålet var ikke at sætte de små piger i stand til at læse hvilken som helst tekst. Formålet var at lære dem at læse bestemte tekster, der kunne bringe dem den rette holdning til livet og døden, give dem mulighed for at følge den rette vej, vejen til frelse og ikke til fortabelse. Psalteret var både en indgang til at kunne læse og til at kende troens sprog. Af Hieronimus' brev 27) om den lille piges opdragelse ses også, hvor stor en rolle psalteret burde spille. Hun skal vænnes til at "stå op af sengen om natten for at bede og synge salmer, at synge hymner om morgenen... Lad læsning følge bøn og bøn følge på læsning. Tiden vil synes kort, når den bruges til så mange forskellige opgaver."

OM ARKIVALIERNE

Psalteret var efter evangelierne den populæreste bog i middelalderen, først fra 14. årh. overgået af tidebogen. 28) Det skete ofte, at unge kongedøtre, der blev giftet bort til et fremmed land, fik et psalter med sig hjemme fra, og psaltre gik i arv fra mor til datter. Det var betydningsfulde bøger, først og fremmest på grund af deres indhold, men også fordi de blev brugt dagligt og derfor fik en særlig status blandt andre religiøse bøger.

Her fra Norden har vi flere eksempler på psaltere, der har været i kvindeje. 29) På Det kongelige Bibliotek findes 30) Folkungepsalteriet, fremstillet i Sydengland 1150-75, et romansk mesterværk, der har tilhørt en kvindelig slægtning af Birger Jarl den Ældre. Senere har det sikkert tilhørt dronning Mechtilde, gift med kong Abel, senere med Birger Jarl den Yngre. Kristinapsalteriet, fremstillet i Paris omkr. 1230, har tilhørt den norske kongedatter Kristina, der i 1258 ægtede den spanske infant. Et tredje psalterium på KB er blevet til i Nordfrankrig eller Flandern 1300-1335, og det må være blevet udført for en fornem dame. Gyde, datter af Skjælm Bang, testamenterer i 1292 et psalter til Skt. Lucius Kirke i Roskilde. Det er 10 mark værd og skal ligge i en jernlænke i koret. 31) Ingeborg selv efterlod sig et testamente 32), men her nævnes psalteret ikke.

Ligesom psaltre ofte blev skabt til kvinder, forfattedes der psalterkommentarer til brug for kvinder. Således fik Laurette af Alsace, Eleonore de Vermandois's mor, dediceret en psalterkommentar på fransk til sig i 1163. 33) Psaltrene var oftest skrevet på latin, kirkens sprog og det internationalt anvendte, men der findes psaltre på folkesprog. Som nævnt, var billedteksterne i Ingeborgs psalter skrevet på fransk, et sprog, som Ingeborg sandsynligvis med årene fik lært.

INGEBORG SOM BREVSKRIVER

Måske kunne Ingeborg ikke selv skrive. 34) Skrivning var en teknisk færdighed, som man ikke behøvede at besvare sig med at lære, hvis man havde en skriver til rådighed. Kunsten bestod i at diktere, at forme ord og sætninger efter reglerne, ars dictaminis. At skrive og at læse hørte i middelalderen ikke så nært sammen som i dagens Danmark. At skrive hørte sammen med at diktere, ligesom det at læse hørte sammen med at høre. 35) At skrive et brev var mere mundens end det var håndens arbejde. 36) Der er overleveret nogle

breve skrevet i Ingeborgs navn, måske efter hendes diktat, måske skrevet for hende af en anden.

Fra indespærringstiden i Frankrig findes et brev, der er skrevet omkring 1196, fra Ingeborg til pave Cølestin 3. 37), et brev, hvori Ingeborg klager over, at hendes ægtemand, kong Filip, har giftet sig med Agnes af Meran. Brevet er en meget velformuleret klage, for mig næsten så veldrejet at den ikke er så gribende som meningen var det. Brevet rummer formuleringer, der stammer fra salmer i Davids psalter, bl.a. fra salme 102. "Min gråd er blevet mit brød", hedder det heri, og i Ingeborgs brev "...jeg spiser mit brød med sorg og .. tvinges til at blande min drik med tårer". Brevets forfatter har muligvis kunnet denne salme udenad. Den passer utrolig godt ind i Ingeborgs sammenhæng, da det er en "bøn af en elendig, når hans kraft svigter og han udøser sig klage for Herren". 38) Den indledes med ordene:

"Herre, lyt til min bøn, lad mit råb komme til dig, skjul dog ikke dit årsyn for mig; den dag jeg stedes i nød, bøj da dit øre til mig;"

I Ingeborgs psalter er der en illumination ved begyndelsen til denne salme, og den forestiller kong Saul, der styrter sig i sin egen lanse. Tonen er hermed anslået for hele salmen. Strukturen i salmen er:

- Bøn om at Herren vil høre, en anråbelse.
- Klage over tingenes tilstand.
- Klage over fjenderne og til slut
- Lovprisning af Gud.

Dette svarer godt til brevet, der er struktureret sådan: En slags arenga, der handler om, at klagen er nødvendig. Narratio giver beskrivelse af den ny situation, kongens giftermål. Klage og anklage mod Filip. Spørgsmål og anrån om hjælp. Trusel om død, ja, dette kan let læses som trusel om selvmord.

Hvad enten Ingeborg kunne sit psalter udenad eller kunne læse i det hun havde, tror jeg, hun kunne have formuleret dette brev selv. Det behøver hun ikke at have haft en hjælper til.

Cartellieri 39), har i sit værk om Ingeborg kaldt brevet for en stiløvelse. Heri ligger, at han ikke regner brevet for at være, hvad det giver sig ud for. Klagen er optaget i en formelbog fra 1300-tallet under overskriften De mulieribus que a viris relinquuntur, d.v.s. om kvinder, der forlades af mænd. Det var en udbredt skik i middelalderen, at man skrev breve efter forskrifter, der sikrede, at man brugte de rette vendinger, tiltaler. etc., når man henvendte sig til en person. Mit gæt er, at klagen udmærket kan være et oprindeligt afsendt brev, som så senere er indgået i en formelbog,

netop fordi det var så velformuleret. Måske kunne Etienne af Tournai have skrevet det for hende. Han besøgte hende, og havde under alle omstændigheder adgang til pen og pergament, og vel også til skrivere. I 1194, et par år før, havde han skrevet til ærkebisp Vilhelm af Reims og bedt ham yde hjælp til Ingeborg, der på dette tidspunkt var anbragt i Cysoing, et augustinermunkekloster i Tournai stift. Dette brev 40) giver ligesom Ingeborgs brev fra 1203 41) en rørende skildring af hendes daglige liv. Hun, denne unge fyrstedatter, kaldes.....modnere end Sara, visere end Rebekka, yndiend Rakel, frommere end Anna, mere kysk end Susanna....., hun regnes ikke for at have mindre skønne former end Helena, ... hendes daglige syssel er at bede eller læse eller beskæftige sig med håndarbejde. Terningspil kender hun ikke, brætspil går hun udenom, hun sætter psalmistens ottefodsvers over skakbrættets otte felter....

Kan Etienne have set Ingeborg ved bedeskamlen? Hun kan sikkert have fulgt Hieronimus' råd i brevet til Eustochium 42): "Læs ofte og lær alt hvad du kan. Lad søvnen liste sig over dig med en bog i hånden og lad en side i Den hellige skrift fange dit hoved, når du taber det". Hans formulering af, hvad der sker for den unge jomfru under bøn og læsning, kan også have trøstet hende:

"Hvis du beder, taler du med din brudgom (Kristus), hvis du læser, taler han til dig." 43)

Ingeborg fik sandelig - som abbed Vilhelm udtrykker det i et af sine breve til hende - læst i erfaringens bog. 44) Vilhelms breve til hende har forhåbentlig nået hende og har været til trøst. Han efterlyser i et af dem svar fra hende: "I øvrigt beklager vi meget, at vi ikke modtager blot noget skriftligt fra jeres side - hvad vi dog lader være sagt i al ærbødighed ... - skønt vi faktisk har skrevet to gange til jer..." 45). Han har altså ventet at hun kunne komme af sted med at skrive breve til ham.

Ingeborg levede efter Filips død på sit livgeding. 46) Hertil hørte Orléans og hun fik tilnavnet: dronning af Orléans. Hun døde imidlertid i Corbeil, hvor hun blev begravet i kirken St. Jean, der tilhørte det priorat, hun selv havde grundlagt. Hendes grav blev dækket med en kobberplade, hvorpå hun i relief var fremstillet "stående, klædt i en vid kjortel, holdt sammen med et bælte, og en folderig dobbelt kappe af gråværk. Hun bar et liljescepter og en enkel blomsterkrone fra hvilken hendes lange hår bølgede ned over skuldrene". 47) I 1736 blev der opsat en marmorplade over hende med indskriften: Her hviler dronning Ingeborg, datter af den danske konge, ægtehustru til Filip August, de franskes konge, from og gavmild grundlæggereske af dette priorat... 48).

Ingeborgs liv er på mange måder skjult for os, men hendes vilje til at holde et løfte, en ed, nemlig agteskabsløftet, der for hende var helligt, har præget det dybt. Hendes tro og pligtfølelse overfor det, hun havde givet sig ud i, var urokket. Måske har psalteret spillet en væsentlig rolle for, at Ingeborg kunne bevare sit livsmod.

NOTER

1. Dansk Biografisk Leksikon 3.udg., Gyldendal 1981, s.v. Ingeborg. Dictionnaire de Biographie Francaise, Paris 1989, s.v. Ingeburge.
2. Diplomatarium Danicum. Udg. af Det danske sprog- og litteraturselskab. 1. Række 3. Bind. 2. del : Epistolæ abbatis Willelmi ved C.A. Christensen. Herluf Nielsen, Lauritz Weibull. C.A. Reitzels Boghandel 1977. Liber II, ep. XXII. Oversat i Danmarks Riges Breve (DRB), udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, s.å..
3. DRB 1. rk. 3.bd. nr. 78.
4. Psalteret findes i faksimile udgave på Det kongelige Bibliotek. Der Ingeborg Psalter. Vollständige Faksimile-Ausgabe im Original Format. Der Handschrift MS 9 olim 1695 aus dem Besitz des Musée Condé-Chantilly. Graz-Austria 1985. Kommentar af Florens Deuchler. Berlin 1967.
5. Psalteret bærer på det brune læderbind påskriften "Le psautier fu Saint Louis". Under dette navn registreredes det i 1864 af Charles Sourdeval.
6. De følgende oplysninger om psalteret er alle hentet fra Florens Deuchlers kommentarbind. Se note 4.
7. I Ingeborgs psalter er der illuminationer, alle med scener fra Saul og Davids liv, ved begyndelsen til følgende salmer: 1, 26, 38, 51, 52, 58, 80, 97, 101, 109 og 114. Dette synes at være en blanding af den liturgiske 8-delning, med en deling ved 1, 26, 38, 52, 68, 80, 97 og 109 kombineret med 4-delingen, der markeres af 1, 51, 101 og 109. Men det lader 58 og 114 tilbage? Illuminationen til 114 er betydeligt mindre en de øvrige og fremstår således som lidt udenfor systemet. Om psaltere se Tue Gads artikel i Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder, Kbh. 1968 s.v. Psalter samt Søren Kaspersen: Munkeliv-psalterens figurinitialer in Genesis Profeta. Stockholm 1980.
8. Deuchler s. 6.
9. Deuchler s. 5.
10. Deuchler s. 6.
11. Regine Pernoud, Genevieve de Cant: Isambour, la reine captive. Stockholm 1987.

12. Om den danske opfattelse af kongemagten i samtidens diplomer og ikonografi, se N. Damsholt. Kingship in the Arengas of Danish Royal Diplomas 1140-1223. *Medieval Scandinavia*, 3, 1970, s. 66-108; Søren Kaspersen: Kunst og bevidsthedsformer på Anders Sunesens tid. Anders Sunesen. Red. Sten Ebbesen. Gad 1985, s. 43-54.
13. Søren Kaspersen op.cit. note 7, s. 188.
14. *Select Letters of St. Jerome*. The Loeb Classical Library no. 262. London 1963. Brev 128, s. 467 ff.
15. *Select letters* s. 477.
16. *Select letters* s. 469.
17. *Select letters* s. 469.
18. *Select letters*, brev 107 s. 345.
19. Se bl.a. Ruth Rajamaa: Den heliga Birgittas Bildningsväg. Rapport fra Pedagogiska Institutionen, Stockholms Universitet. 1988. Heri reference til P.J. Odman: Kontrasternas spel. Stockholm 1983.
20. H.I. Marrou: *A History of Education*. New York 1956, s. 448 f.
21. Om denne proces se Niels Haastrup: Sprogarbejdere - med og uden bøger. *Bogvennen* 1982, s. 87-104.
22. Se f.eks. Rosamund McKitterick: *The Carolingians and the written word*. Cambridge University Press 1989, s. 225 f.
23. DRB 1. rk. 3. bd. Abbed Vilhelms breve I, 28.
24. *Ibidem* I, 27.
25. *Ibidem* I, 26.
26. *Ibidem* I, 28.
27. *Select letters* s. 361.
28. *The Cambridge History of the Bible* vol. 2. Cambridge 1969, s. 321.
29. Om kvinder som bogejere i Vesteuropa se Susan Groag Bell: *Medieval Women Book Owners, Signs*, vol. 7. no. 4, Summer 1982.
30. Tue Gad i *Kulturhist. leksikon f. Nordisk Middelalder s.v. Psalter*.
31. DRB. 2. rk. 2. bd. nr. 67.
32. DRB 1. rk. 5. bd. nr. 144.
33. *The Old French Psalter Commentary*. Ed. Liebman, Charles J. USA 1982, s. XI. Laurette var datter af den flanderske greve Thierry d'Alsace. I glossen til salme 36 relateres til mordet på Karl den Gode.

34. Se polemik mellem Marianne Alenius og Nanna Damsholt i Historisk Tidsskrift, Bd. 86, hæfte 2, København 1986, s. 283-291.
35. M.T. Clanchy: From Memory to Written Record: England 1066-1377. London 1979, s. 218.
36. Clanchy sst.
37. DRB 1. rk. 3. bd. nr. 217.
38. Overskrift fra Bibelen i Kulturhistorisk Lys, bd. 4. Politikens forlag 1969, s. 279.
39. Diplomatarium Danicum 1. rk. 3. bd. note til brev 217.
40. DRB 1. rk. 3. bd. nr. 204.
41. DRB 1. rk. 4. bd. nr. 78.
42. Select letters s. 87.
43. Select letters s. 109.
44. DRB 1. rk. 3. bd. Lib. I. ep. XXXIIII, linie 16.
45. DRB 1. rk. 3. bd. Liber I XXXV, linie 10.
46. Livgeding = det gods, der er udlagt til en (enke)dronnings underhold.
47. Gravpladen er nu forsvundet, men der eksisterer et senere stik, lavet på grundlag af pladen. Dette er udgivet i Scriptorum Rerum Danicarum Bd. VI, Suhm 1786, p. 130. Om graven og afdækningen af den, se Lizette og Alfred Nielsen: På sporet af Ingeborg. Skalk nr. 5, Højbjerg 1983, s. 26-30.
48. Regine Pernoud: op.cit. s. 173.

" I ALLER DYBESTE YDMYGHED "

- om kvindelig skrivefærdighed for 200 år siden

Af Ingrid Markussen

"Den unge Slægt har ikke som vor Evnen eller en vis Trang til at skrive Breve, deres Breve giver ikke et Billede af deres Færd og Liv; man er uvidende om tusinde Ting, som Hjærtet længes efter at vide Besked om." 1)

Citatet stammer ikke, som man umiddelbart kunne tro, fra vort eget århundrede, men er skrevet ca. 1820. Skuffelsen over ungdommens manglende åbenhed og evne til at udtrykke sig i brevform er Louise Stolbergs. Hun var brødrene Johan Ludvig og Christian Ditlev Reventlows velbegavede søster, og citatet er hentet fra et af hendes breve til svigerinden Sybille Reventlow på Brahetrolleborg.

Louise, hendes svigerinder og kvindelige vennekreds havde grund til at stille store krav. Selv skrev Louise igennem mange år ca. 1.000 breve om året, altså ca. 3 om dagen, og modtog selv mellem 600 og 900 breve om året i perioden 1784-93. Få offentligjorte brevsamlinger er så omfangsrige som brevvekslingen indenfor den Reventlowske familiekreds. Det er karakteristisk, at både de kvinder, brødrene J.L. og Chr.D. Reventlow giftede sig med, og deres søster Louise beherskede flere moderne sprog og var velorienterede om litteratur og politik. Af deres breve fremgår det, at de med liv og sjæl fulgte med i, hvad mændene foretog sig både på godserne og som politikere, og de var ikke bange for at udtrykke deres mening. Man kan godt sige, at de uddannede sig hele livet ved bl.a. at give hinanden referater af bøger og ved at stå i en stadig dialog med hinanden om det, de var optaget af. Louise, som levede et barnløst ægteskab, er den, der havde de bedste muligheder for en videreuddannelse. Hun sagde selv, at hendes køn havde forhindret hende i at gøre karriere, og at hendes omfattende korrespondance var hendes

måde at få udtrykt sin mening. "Min produktive Kraft har udtømt sig i Brevenes Kanaler". 2)

Vi kan altså ud fra breve konstatere, at skrivefærdighed blandt kvinder i landets højeste sociale lag ikke var et problem i 1700-tallet, og at kvindernes brevskriveri, som det fremgår f.eks. af den Reventlowske korrespondance, kunne udvikle sig til høj kunst. Kvinder fra disse kredse kan imidlertid ikke sige os noget om, hvordan skrivefærdigheden tegnede sig blandt kvinder generelt omkring år 1800. Lad os derfor se et par eksempler på skrivefærdighed blandt "menig-kvinde" såvel i landdistrikterne som i byerne.

1783 skrev degnen Wedels enke til biskop N.E. Balle således med sin karakteristiske stavemåde:

"Da ieg er en fattig Degne Ængke i Asminderød, seder med 4 uopdragne børn, og kan ikke i disse besværlige tider uden stor Møysommelighed, komme ud med den liden Pangsion ieg nyder af Ængkekassen, efter min Salig Mands død, er min Ydmygste begierring til Deres Høyærværdighed, om en liden hielp Aarlig ved Landemodet. Nu er det 4 aar Pinsedag siden min Salig mand døde, og har left den Tid meget kummerlig med mine smaa børn, som er Gud og verden bekient. Og da ieg enu efter min Salig Faders død, har maat nøttes til at taget en fattig Søster til mig, som er blin og kan ikke forverve naaget til sit Livs ophold, saa byrden falder mig alt for besværlig, med saa mange Munde paa saa Ringe Indkomster, i ydmygst Underdanighed henlever ieg i Haab om en Liden Understøttelse, til vorres nødtørftige Ophold, henlever ieg med største Høyagtelse Deres Høyærværdige Ydmygste og Ringe tierinderinde". 3)

Brevet var, som det er typisk for en fattig kvinde, ikke underskrevet med enkens navn, men kun med betegnelsen: "C.M. Salig Wedels Ængke".

Brevet er et af mange eksempler på, at man i 1700-tallet kan finde udtryk for en funktionel skrivefærdighed blandt kvinder i landdistrikterne. I langt de fleste tilfælde hørte disse kvinder hjemme i skrivende miljøer: embedsmandshjem, degne- og lærerhjem. Desuden var der en kategori kvinder i landdistrikterne, der i kraft af deres erhverv ofte var skrivekyndige, nemlig jordemødrene. Således skrev jordemoderstuderende Lotte Ulriche Larsdatter den 2. februar 1792 et brev til amtmand Scheel Plessen om at måtte beskikkes til jordemoder i Hvidovre sogn:

"I aller dybeste Ymyghed tager ieg mig den store Dristighed at bønfalde Deres Exelence at siden ieg haver hafft den store naade at, Deres Exelence selv haver sat mig ind paa den Kgl. Fødsels Stifttelse for at lære Jorde moder Viden-

skabet, og da ieg nu i denne Maaned haver udlært og have min Examen der paa til Paaske saa er min underdanigste begiering at Deres Excelence vilde have den store naade for mig, at indsette mig som Jordemoder over Valbye, Hviidored og Viersløv og da ieg har erfaret at dig ey skal være godt fornyet med den nu værende Jordemoder". 4)

Brevet, som er skrevet af hende selv, vidner om en udmærket fortrolighed med fjerpenen, selv om stavningen er lidt usikker og præget af sjællandsk dialekt som udtrykket "dig" i stedet for "De" viser.

Det var ikke bare de nyuddannede jordemødre, der havde lært at skrive. Et brev fra den 50-årige jordemoder Kirsten Ole Hansens, der ved samme tid havde fungeret i 17 år i embedet, vidner om udmærket skrivefærdighed. Brevet, der er en bøn til amtmanden om højere løn efter at have hjulpet langt over 7 snese børn til verden, slutter med et sigende bibelcitater:

"Herren bøye Hiertet til Miskundhed og være de Miskundeliges Belønner!"

På de Reventlowske godser var det ikke noget særsyn at se skrivende bondepiger allerede i 1770'erne. Dette ved vi fra en bevaret kundskabsprøve i 1777. Prøven på børnenes kundskaber i skrivning og regning fra 5 skoler under Pederstrup gods befinder sig i arkivet på Brahetrolleborg. Den er et sjældent skolehistorisk dokument, idet den viser skoleresultater, som børnene selv producerede på dette tidlige tidspunkt i skolevæsenets udvikling. Vi ved ikke, hvorfor netop disse børn er taget ud til prøve. Måske har de været de mest fremmelige i de 5 skoler. Af de 13 udtagne børn i alderen fra 10 til 15 år, var 2 piger.

Hvad var det da en pige skulle aflevere som skriftprøve i 1777? Jo, Anna Sophie Hansdatter på 14 år, som gik til konfirmationsforberedelse, skrev følgende sætning:

"Er hand for mild og lemfeldig saa skalt du der af ikke tage nogen Anledning til at foragte hannem. Hvær en hver af begge slags lydige hvor du befales og forsigtig hvor du est uden deres Ordre."

Sætningen er altså en advarsel til en kommende tjenestepige om ikke at være ulydig og søge at udnytte situationen, hvis hun skulle havne hos en husbond, som ikke var bestemt. Det ville hun næppe komme godt fra i den sidste ende. Disse lydighedsregler havde børnene af begge køn lært i deres katekismus, i den såkaldte Hustavle, og i Pontoppidans katekismeforklaring. Skriveundervisningen skulle fæstne det lærte yderligere i hukommelsen.

Det kan være yderst vanskeligt at afgøre, om et brev fra 1700-tallet virkelig er skrevet af den kvinde, der underskriver brevet. Fra Hillerød skrev således lærerenken Anna Cathrine Bruun i 1785 til amtmanden. Hun bad så mindeligt om at måtte efterfølge sin nyligt afdøde mand på posten som lærer i den kongelige rytterskole. Hun havde allerede i 25 år hjulpet ham med at lære børnene at læse og sy, medens han havde taget sig af skriveundervisningen, skrev Anna Cathrine. Hun lovede, at børnene ikke skulle blive forsømt hverken i læsning eller skrivning, idet hun ville få sin søn til at hjælpe sig. Brevets håndskrift er næsten prentet skrift, nærmest at sammenligne med vor tids formskrift, tydelig og letlæselig. Underskriften er udformet med smukke karakterfulde bogstaver, der vidner om stor fortrolighed med skrivning.

Spørgsmålet er imidlertid, om Anna Cathrine Bruun selv har skrevet det pågældende brev, eller om hun har henvendt sig til en professionel skriver. Har en skriver udformet brevet, har han også underskrevet det med hendes navn uden at markere dette, et forhold, der ikke er ualmindeligt, når det drejer sig om fattige mennesker. I de fleste tilfælde ville man tage det for givet, at et så velformet brev måtte være udformet af en skriver. Men Anna Cathrine søgte om at blive ansat som lærer, og ville netop have brug for at vise, at hun magtede skrivningens kunst. Sagen er dog mere kompliceret end så. I samme amtsarkiv ligger nemlig et andet brev, skrevet med den samme hånd. Dette brev er dateret i Sengeløse et par måneder senere og drejer sig om tre mænds jordforhold. Også underskrifterne er skrevet med samme hånd, men ikke med de samme svungne bogstaver som Anna Cathrines underskrift. Enten har Anna Cathrine brugt samme skriver (måske hendes søn?) som de tre mænd i Sengeløse, eller også har hun selv optrådt som skriver!

Der foreligger ikke flere breve med samme hånd fra årene omkring 1785 i amtsarkivet. Kun et tredie brev med oplysninger, som gør det klart, at Anna Cathrine Bruun selv er brevskriveren, vil kunne løse gåden. 5)

ÆNDRET OPFATTELSE AF KVINDERS BEHOV FOR AT KUNNE LÆSE OG SKRIVE;

I slutningen af 1700-tallet var der stærke kræfter i gang for at udbrede skrivefærdighed til kvinder i alle samfundslag. Naturrettens principper om alle menneskers ligestyrelse havde fået fodfæste blandt oplysningsprægede politikere og pædagoger. Samtidig var det en udbredt opfattelse, at manglende eller overfladisk oplysning var risikobetonet, idet det fik kvinderne indenfor adelen og det bedre borgerskab til at beskæftige sig med overfladiske fornøjelser og forfalde til "Overdaadighed", en af tidens mest forkætrede verdslige synder.

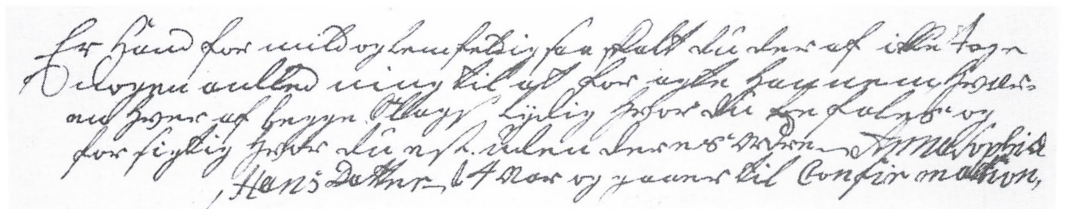

En kvinde med en helt usædvanlig skriftlig produktion er Frederikke Louise Stolberg (1746-1824), Johan Ludvig og Christian Ditlev Reventlows velbegavede søster. Hun skrev igennem en række år ca. 1.000 breve om året og modtog selv mellem 600 og 900 breve årlig. I arkivet på Brabertrolleborg findes ca. 4.000 breve og billetter fra hende bevaret. (Maleri af Anton Graff, gengivet efter L. Bobé: Efterladte papirer fra den Reventlowske familiekreds. Bd. 3, 1896, s. 24/25).

En fornøjelig Jul og Glædelig Nytaar ønskes ... skrev læreren i Kolding skole 1799 i denne skriftprøve, og Cathrine Marie Helt fyldte bogstaverne i efter forskriften. Cathrine blev nr. 2 i lærer Bechers klasse, og på St. Thomas' dag, 21. november, der traditionelt var en fest- og legedag i sønderjyske skoler, blev Cathrine for en dag udnævnt til »kejserinde i Rusland«. (Museet på Koldinghus).

I en skriftprøve fra Nybygt skole, der hørte under Pederstrup gods, skrev den 14-årige Anna Sophie Hansdatter 15. februar 1777: »Er hand for mild og lemsældig saa skalt du der af ikke tage nogen anledning til at fornægte hannem, hvær en hver af begge slags lydige hvor du befales og forsigtig hvor du est uden deres Ordre«. Skriftprøvens »visdom« var møntet på en vordende tjenestepige, og Anna Sophie, der gik til konfirmationsforberedelse, skulle snart ud at tjene. (Arkivet på Brabettrolleborg).

Kvindernes manglende muligheder for uddannelse blev taget op af professor i kameralvidenskab ved Sorø Akademi, Andreas Schytte i 1770'erne i 5-binds værket "Staternes indvortes Regiering". Hans indlæg var en stærk kritik af mænds holdninger til kvinders adgang til kundskaber. Han skrev således:

"Vi Mænd, vi er virkeligen meget besynderlige. Vi ønske os gierne fornuftige og dydige Koner, men, vi tilspærre for Kiønnet Adgangen til alle de Videnskaber, der skulde giøre dem dydige og fornuftige, ret ligesom vi troede at Kundskaber vare dem skadelige, og at de selv vare saa skrøbelige at de kunde ikke taale at vide det, som de burde vide som Mennesker...Vi tilstaae villigen, at Fruentimrene som oftest have den samme Styrke i Forstanden, som Mændene, og at de endog overgaae dem. Vi kunne ikke negte at lade dem vederfares den Ret at tilstaae, at deres Forstand er finere, deres Indbildningskraft meere levende, deres Smag meere tilforladelig, og deres Hierte tilbøieligere til Æmhed og Mildhed end Mændenes. Komme nu Videnskaberne disse fortræffelige Gaver til Hielp, bleve Sielens Dueligheder øvede, forbedrede man deres Hierter, gjorde man dem bekjendte med de nyttige og skønne Videnskaber; Hvor stor Nytte kunde de da ikke giøre Verden?" 6)

Bag Schyttes synspunkt ligger ikke bare en anerkendelse af kvindernes rige åndsevner, men det er også udtryk for en økonomisk tænkning, som er karakteristisk for tiden. Staten havde brug for de åndelige ressourcer, der fandtes indenfor rigets grænser. Kvinderne var en sådan intelligensreserve, og et hævet oplysningsniveau ville kunne aktivere dem til gavn for hele samfundet. På samme måde blev også bønderne betragtet som en økonomisk ressource, hvis hævdede oplysningsniveau kunne skabe et økonomisk bæredygtigt landbrug, der ville forhindre, at de kom til at ligge godsejerne og staten til byrde.

Alligevel ville det ligge langt fra Schytte at plædere for kvinders selvstændige erhvervsarbejde. Den plads, kvinderne skulle have, var ved siden af manden. Det var kvindernes opgave at være deres mænd en støtte. Sådan var forholdet også i den Reventlowske familiekreds.

SKOLENS SKRIVEUNDERVISNING FOR PIGER

Den institution, som mere end nogen anden har haft indflydelse på skrivefærdighedens udvikling blandt kvinder, er den obligatoriske offentlige skole. Læseundervisning var en færdighed, som kunne læres hjemme. Mange børn havde faktisk, allerede før de den første dag mødte op i skolen, lært begyndelsesgrundene i læsning. Skrivefærdigheden krævede derimod skolens undervisning, idet forældrene som regel ikke

selv var i stand til at lære børnene at skrive.

Den ny pædagogik, som voksede frem i anden halvdel af 1700-tallet, rettede sig ikke bare mod menneskets åndelige udvikling, men også mod dets erhvervsmæssige. Færdigheder som skrivning og regning indgik naturligt i det oplysningsmæssige grundlag, som krævedes for at en bonde kunne drive gård og styre folkehold, så gårdens udbytte opvejede de økonomiske udlæg, og som sikrede en sund befolkningsudvikling, d.v.s skabte mennesker, der kunne klare sig uden at ligge staten til byrde.

Denne folkeoplysningskampagne, der rettede sig mod den økonomisk bæredygtige del af bønderne, inddrog kvinderne i programmet. Princippet om pigeundervisning på lige fod med drenge blev bærende i oplysningstidens skoleplanlægning i Danmark. Vi kan se det udmøntet på Brahetrolleborg, hvor sognepræst C.C Birch i 1784 udarbejdede en forskriftsamling til brug for skriveundervisningen på godsets skoler. Den håndskrevne forskriftsamling befinder sig i arkivet på Brahetrolleborg. I indledningen skriver Birch:

"Min anden Grundsætning var denne: Skrive-Øvelser bør være indrettede passende for begge Kiøn, ikke allene for Mandkiønnet, men endog for det andet Kiøn. Dette sidste har jeg ogsaa søgt at opfylde; omendskiøndt jeg ikke har fyldestgiort mig selv, ved nogen Eftertanke vil jeg maaske gjøre meere; thi Foregiængere har jeg ikkun faa; næsten alle vore Pædagoger skrive kun for Mandkiønnet; og hvad Bonde-Skoler angaaer erindrer jeg ikke, at een endnu har bestemt Grændserne af Underviisningen for Pigebørn." 7)

Ved siden af almueskolen voksede en mængde nye undervisningsinstitutter op i slutningen af 1700-tallet, idet mange borger- og embedsmandsfamilier lod deres døtre få undervisning ved privat information eller i private institutter.

En "Tabellarisk Oversigt" over private undervisningsinstitutter fra begyndelsen af 1800-tallet viser, at der på dette tidspunkt fungerede 33 private institutter for piger, hvoraf 25 i København. Langt de fleste var blevet oprettet i 1790'erne. I alt gik der omkring århundredskiftet 640 piger i institutterne, medens en del piger må have befundet sig blandt de 200 elever, der frekventerede institutter for begge køn. Fagkredsen var ofte meget omfattende. Pigerne lærte ikke bare de elementære færdigheder som læsning, skrivning og regning. De lærte også ortografi og kalligrafi samt moderne sprog, historie, geografi, naturlære, tegning, musik og forskellige slags håndarbejde. Selv om antallet af disse privatunderviste piger ikke er stort, betød institutternes oprettelse alligevel en stærk vækst i pigernes muligheder for at få en almen dannelse.

De nye skolepolitiske tanker om udvidet undervisningsniveau og lige undervisning for både drenge og piger mødte skepsis

langt ind i det enevældige statsapparat. Under forhandlingerne om en ny lov for almueskolen stillede f.eks. hertugen af Augustenborg spørgsmål ved, om piger virkelig skulle have den samme undervisning som drenge i fag som mekanik og geometri. Chr.D. Reventlow svarede, at alle pædagoger var enige om, at undervisningen i almueskolen skulle være den samme for både drenge og piger. 8) Hertugens kritik viser, at der ikke blev stillet spørgsmål ved, om piger skulle have skrive- og regneundervisning. Det var blevet en selvfølge. Efter gennemførelsen af 1814-skoleloven kunne man endnu møde en vis skepsis over for konsekvenserne af skolens læse- og skriveundervisning generelt hos de myndigheder, som skulle forvalte loven. Således skrev biskop J.P. Mynster i et brev:

"Et Folks Herlighed bestaae ikke deri, at enhver Dreng og Pige kan skrive, men snarere deri, at de, hvis Sag det egentlig er at omgaaes med Bog og Skrift, have Tid og Opmuntring til at læse og skrive andet end Lister og Erklæringer og Indberetninger og Kævlerier." 9)

Biskoppen pegede netop på en af skrivefærdighedens risici: den øgede mulighed for at enhver i samfundet kunne udtrykke mishag eller stille krav til myndighederne!

Det ovenstående billede af kvinders skrivefærdighed og dens udvikling gennem første halvdel af 1800-tallet kan også belyses ved at bruge kilder kvantitativt, d.v.s. at finde statistiske udtryk for skrivefærdighed gennem underskrifter på dokumenter og breve, gennem institutioners indberetninger m.v.

EKSEMPLER PÅ KVANTITATIVE KILDER

Hvilke muligheder har vi da for at belyse kvinders skrivefærdighed igennem såkaldte kvantitative kilder, d.v.s. kilder, der indeholder en vis mængde ensartede, systematiserbare oplysninger? Her skal peges på et par stykker.

Bønsskrivelser

Blev en kvinde enke og kom ud for begivenheder, som ødelagde hendes økonomiske muligheder for at klare dagen og vejen, havde hun, som vi har set det hos degneenken fra Asminderød, mulighed for at henvende sig direkte til biskop, amtmand eller endog til kongen med en bønsskrivelse. Mange kvinder benyttede sig af denne mulighed. I arkiverne findes mængder af bønsskrivelser eller supplikker, de fleste udformet af skrivere.

Mange bønsskrivelser begynder med en ensartet indledning: "Jeg fattige kvinde kaster mig for Deres... Fødder" eller endnu mere underdanigt, som en kvinde på Frederiksberg udtrykte det, da hun skrev til amtmand Scheel Plessen for at

undgå proces i anledning af, at hun var kommet til at slå en høne ihjel, som var kommet ind i hendes gård: "I dybeste Underdanighed knæfalder ieg arme Kone for Deres Exelences Føder..." Bønsskrivelsernes indledninger kunne give indtryk af en personlig udtryksmåde, men det behøver ikke at være tilfældet. Også når skrivere udformede bønsskrivelserne, blev denne indledningsform brugt med små variationer.

Selvom en skriver udformede brevet, vil underskriften afsløre, om kvinden overhovedet besad den mest elementære skrivefærdighed, nemlig at kunne skrive sit eget navn. En gennemgang af bønsskrivelser ville således kunne give et billede af kvindernes skrivefærdighed eller mangel på samme. Samtidig ville en sådan gennemgang give kendskab til kvindernes sociale og økonomiske tilhørsforhold.

Kvitteringer

En kvittering er et af de dokumenter, der krævede en personlig underskrift. Det kunne f.eks. dreje sig om skatterestancelikvitteringer, hvor kvinder optræder som underskrivere, hvis deres afdøde mænd havde haft skatterestance, eller hvis de selv som enker stod i skatterestance.

En stikprøve fra Tønder fra 1790, hvor en skatterestanceliste findes i købstadsarkivet som "Bilag til byens regnskab", viser, at af 72 personer er 30 i stand til at skrive deres eget navn, altså ca. 41%. 10) Af de 30 skrivekyndige er kun 2 kvinder. Ingen af de ikke-skrivekyndige personer benytter sig af initialer, men bruger alle et bomærke. Den ene skrivekyndige kvinde var Søren Bentsens enke. Hun underskrev sig med store usikre bogstaver, netop: "Sør Bentzens Wittwe". Den anden var en af Lor.Chr. Larsens døtre, der underskrev sig i flertalsform: "Lo.Chr. Larsens Töchter", måske fordi skriveren i forvejen havde opført dem på denne måde. Materialet viser, at der kun er få kvinder, der er skrivekyndige, men det giver langtfra et repræsentativt billede af forholdene, snarere et billede af den nedre grænse for skrivefærdighed hos både mænd og kvinder i Tønder i perioden 1790-96. De personer, som optræder på listerne, tilhører byens fattige håndværkerbefolkning. Personerne er gamle, en del af dem dør og forsvinder derved fra listerne, og 20% af de gennemgaaede 200 navne, er navne på enker.

Denne stikprøve bygger på et meget lille talmateriale. Et langt større talmateriale finder man i fængselsarkiverne.

Mandtalsbøger i fængselsarkiverne

I Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn begyndte fængselspersonalet i 1811/12 at indføre notater i protokollerne over de indsatte fanger, om hvorvidt de var i stand til at læse og skrive. Materialet strækker sig frem til 1830'erne. Ved Møens Tugthus begyndte indførslerne i 1818 og strækker sig til 1851. 11)

Den nye kolonne i protokollen over fangerne på Christianshavn fik overskriften: "om kan læse og skrive". Afkrydsningen blev nuanceret med udtrykkene "kan læse og skrive", "kan læse og skrive lidet" og "kan læse".

Fra 1.juli 1812 til 17.april 1813 blev 447 fanger indsatte i Tugthuset. Af dem kunne 104 eller lidt over 23% både læse og skrive, 16 af dem dog "kun lidet". Der var markant forskel på mænd og kvinder. Af de 108 indsatte kvinder kunne kun 15 læse og skrive (ca. 8%), medens tallet for de indsatte mænd var 89 udaf 268 (ca. 33%). Nok så interessant er det, at så godt som alle kunne læse. Kun 6 indsatte kunne ikke læse. De 2 kvinder, der var heriblandt, var meget gamle og havde svage øjne, hvilket dog ikke siger noget om, hvorvidt de har kunnet læse. Da klientellet i Tugthuset sandsynligvis har haft en overrepræsentation af de svageste socialgrupper i samfundet, må man vist kunne konkludere, at også kvinder besad generel læsefærdighed på dette tidspunkt. Dermed er ingenting sagt om, at kvinder ikke kan have haft denne færdighed langt tidligere.

Indtrykket af, at befolkningen besidder næsten 100% læsefærdighed omkring 1812 bestyrkes ved at se på forholdene ved Møens Tugthus. Her indførtes den ny rubrik i 1818. Rubrikken hedder da sigende "om kan skrive". Det lader til at være en selvfølge, at fangerne kunne læse. Den usikkerhed, der hæfter ved materialet er, at vi i dag ikke ved, hvad fængselspersonalet på dette tidspunkt lagde i begrebet "læsefærdighed" eller "skrivefærdighed".

I perioden 1818-25 blev der indsat 103 fanger i Møens Tugthus. Ca. 21% af dem kunne skrive. Af de 31 kvindelige fanger kunne 13% skrive, altså et højere tal end for Tugthuset på Christianshavn. Af de 71 mænd kunne 25% skrive. Der var således også her en markant forskel på mænds og kvinders skrivefærdighed.

Følger man fangerne frem gennem årene, kan man konstatere en udvikling i skrivefærdigheden. I tiåret 1840-50 fik 331 indsatte personer i Møens Tugthus en bemærkning i rubrikken "om kan skrive". Af de 331 kunne 181 eller næsten 55% skrive. Der var indsat 28 kvinder, af dem kunne 5 eller omtrent 18% skrive, medens 176 af de 290 indsatte mænd, d.v.s. 61% var skrivekyndige. Skrivefærdigheden fordobledes således fra 1820 til hen i 1840'erne, når vi ser på mænd og kvinder under ét. Men der var stadig en markant forskel på mænds og kvinders skrivefærdighed, selvom også skrivefærdigheden blandt kvinder steg kraftigt.

Dette talmateriale styrker indtrykket af, at kvinders skrivefærdighed befandt sig næsten på et nulpunkt omkring år 1800 i samfundets nederste sociale lag. Det gælder både land

og by. Skrivefærdigheden stiger støt i samme socialgruppe igennem første halvdel af århundredet, men udviklingen går mere langsomt end for mænds vedkommende. I de første årtier er der således en markant forskel på mænd og kvinder i henseende til skrivefærdighed.

Heller ikke fængselsprotokoller giver et billede af situationen som den så ud for den samlede befolkning. Skrivefærdigheden må have været langt mere udbredt end i samfundets socialt svageste grupper. Materialet giver også her kun et billede af den nederste grænse for skrivefærdighedens udvikling.

FORSKNINGSDISKUSSION

Spørgsmålet om, hvor stor en del af kvinderne i Danmark, der kunne skrive omkring år 1800, kan således ikke besvares præcist. Det afhænger i høj grad af, hvilke sociale og kulturelle befolkningsgrupper, de tilhørte på landet og i byerne.

Interessen blandt forskerne for kvinders skrivefærdighed er ikke stor. Den ville sikkert have været større, hvis folkestyrets gennemførelse i 1849 havde ført kvinderne ind i samfundets politiske liv. Den engelske forsker Lawrence Stone ser således udviklingen i mænds skrivefærdighed som en vigtig faktor for de politiske regimers forandring. Når ca. en tredjedel af alle voksne mænd har opnået skrivefærdighed, sker som regel en afgørende politisk ændring i staten, mener Stone. 12)

Men folkestyret gav ikke kvinder stemmeret. Gennem hele 1800-tallet var samfundets politiske styring forbeholdt mænd. Den historiske forskning, som i meget høj grad har fokuseret på samfundets politiske forandringer, har følgelig handlet om mænd.

Ud fra en politisk synsvinkel forekommer altså spørgsmålet om kvinders skrivefærdighed i tidligere århundreder mange historikere mindre væsentligt. Set ud fra en social, økonomisk og kulturel synsvinkel er spørgsmålet om den kvindelige skrivefærdigheds udvikling imidlertid nok så spændende. En begrundelse for, at spørgsmålet heller ikke indgår i de historiske fremstillinger, der vedrører disse forhold, er sikkert ikke manglende interesse, snarere manglende grundlæggende undersøgelser om skrivefærdighed generelt. 13)

En ting er helt klar. Kildematerialet til at belyse den kvindelige skrivefærdigheds udbredelse og udvikling er betydeligt mere kompliceret end for mænds vedkommende, og kildematerialet er også langt tyndere. Det gælder både kilder med navneunderskrifter alene og egentlig korrespondance. Kilder, der viser kvinders skrivefærdighed, befinder sig betydeligt mere spredt i arkiverne end for mænds vedkommende, og det er følgelig ofte ret tilfældigt, hvad man finder.

Den historiske forskning har derfor ganske naturligt hovedsagelig støttet sig til enkeltstående eksempler, når man ønskede at vise kvindelige undtagelser i det mandsdominerede samfund. Man har benyttet sig af skriftlige udsagn fra den landskendte forfatterinde Charlotta Dorothea Biehl eller fra den velbegavede og flittige brevskriverske Louise Stolberg, fra en berømthed som Johanne Louise Heiberg eller fra en stærk personlighed som præstekonen Eline Boisen.

Kilder af den nævnte slags har en enestående historisk værdi, fordi de lader os komme meget tæt på forfatteren selv og på personer i den nærmeste omgivelse. Ofte giver de også et personligt farvet billede af det omgivende samfund og forfatterindens aktivitetsmuligheder/begrænsninger indenfor dette.

Fælles for alle de nævnte skriftlige udsagn af denne type er, at de kun repræsenterer kvinder, der befinder sig i samfundets højeste sociale lag, og at de alle hver for sig må have været enere, ikke bare som kvinder, men også som samfundsborgere. De kan ikke give os et repræsentativt billede af, hvordan skrivefærdigheden var udbredt i andre sociale lag end deres egne. Derfor er der behov for mere grundlæggende statistiske undersøgelser over kvinders funktionelle skrivefærdighed, underskrift-skrivefærdighed og pigers deltagelse i skolens skriveundervisning, ligesom der er behov for undersøgelser på individniveau af enkelte kvinders oplevelse af skrivefærdighedens værdi for dem som kvinde og samfundsborger.

En interessant problemstilling ville være at få belyst, hvorvidt det havede oplysningsniveau for kvinder fra århundredskiftet 1800 svarede til et øget behov for kvindelig arbejdskraft i samfundet, - eller omvendt: om en evt. udvikling hen imod flere uforsørgede kvinder i samfundet end tidligere, drev en kvindelig skrivefærdighed frem som middel til at sikre sig et udkomme.

OM ARKIVALIERNE

Breve

Breve er den mest almindelige og også mest givende kilde til belysning af kvinders skrivefærdighed.

Privat brevmateriale findes først og fremmest i private personarkiver. Mange især kendte personers privatarkiver er i tidens løb afleveret til vore offentlige arkiver og samlinger, først og fremmest til Rigsarkivet og til Det kongelige Bibliotek, hvor de er registreret, oftest både under brevskriver og brevmodtager. Rigsarkivet har udgivet oversigter over sin samlede bestand af private personarkiver, ligesom der løbende publiceres registraturer over enkeltpersoners arkiver.

Der findes ligeledes privat brevmateriale i landsarkiverne, hvoraf en del ligger i de undertiden sammen med godsarkiverne afleverede familiearkiver. En del godsarkiver og familiearkiver befinder sig dog fortsat på godserne, således f.eks. den her benyttede brevveksling mellem kvinderne i den Reventlowske familie, der findes på Brahetrolleborg. Den er uregistreret, men publiceret i uddrag (se note 1). Også i de lokalhistoriske arkiver findes en del private breve, som regel fra personer med tilknytning til det pågældende lokalområde.

Breve fra private personer til offentlige myndigheder findes i de pågældende myndigheders arkiver i Rigsarkivet og landsarkiverne. Her skal især peges på de i 1800-tallet så talrige bønsskrivelser, såkaldte supplikker, hvori privatpersoner anmodede om en eller anden form for hjælp eller gunstbevisning, eller måske søgte at opnå embede, "brød". I Rigsarkivet findes supplikkerne især i Danske Kancellis arkiv og i Rentekammerets arkiv. Over begge er publiceret registreringer (Vejledende Arkivregistraturer I og XII). I landsarkiverne findes supplikker og andre breve fra privatpersoner især i amtsarkiverne, hvorover der er registreringer på læsesalene. De i artiklen benyttede breve fra "partikulære personer" i amtsarkiverne findes i Landsarkivet for Sjælland (se note 2, 3 og 4). En del af brevskriverne er kvinder, og deres underskrifter vidner både om egen skrivefærdighed og om skriverses hjælp.

Men for den, som søger efter breve, skrevet af kvinder, er det oftest ikke nødvendigt at gå så langt som til et offentligt arkiv. Loftet og kældre fungerer faktisk som privatararkiver, hvor mængder af spændende skriftligt kildemateriale gemmer sig. Her kan man gøre overraskende fund. Brevene fortæller samtidig et stykke kvinde- og familiehistorie.

Skolemateriale

Materiale fra skoleundervisningen i form af stilehæfter, hæfter med skønskrift m.v. er også blandt det materiale, man kan finde hos nutidige familier, der af nænsomhed over for tidligere generationers skriveindlæring ikke har fået sig til at smide det ud. I godsarkiverne finder man undertiden lignende materiale, der kan indeholde vidnesbyrd om pigers skriveindlæring, fra de under pågældende gods hørende skoler. Således har Brahetrolleborgs arkiv, som jeg har haft adgang til, ikke uventet vist sig at indeholde skolemateriale tilbage til 1770'erne.

De smukkeste eksempler på skolens skriveundervisning findes i museale samlinger, som f.eks. den som illustration til denne artikel benyttede smukt dekorerede og kolorerede skriftspøve fra Museet på Koldinghus. Lignende prøver findes i Haderslev Museum.

Systematiske oplysninger om pigernes andel og resultater af skolernes skriveundervisning (især eksamens- og karakterlister) findes naturligvis i de egentlige skolearkiver, hvoraf mange er afleverede til landsarkiverne. Der findes ligeledes systematiske oplysninger i skolernes indberetningsmateriale til de overordnede gejstlige myndigheder, hvoraf mange er videresendt til Danske Kancelli. Der er udarbejdet flere fortegnelser over skolemateriale i arkiverne. Her skal nævnes: Skolehistoriske arkivalier i Rigsarkivet. Ved Ebba Waaben. 1979; - Oversigt over skolehistorisk materiale i Landsarkivet for Sjælland m.m., I-II. 1971; - Skolearkiver. Københavns Stadsarkiv. 1973; - Oversigt over materiale til Esbjerg skolevæsens historie for årene 1870-1970. Ved Ellen Nørgaard. 1979; - Danske friskolearkiver 1852-1977. Ved Eilif Frank. 1977.

Landsarkivet for Sjælland m.m. udsender desuden løbende registraturer over de enkelte kommuners skolearkiver i forbindelse med aflevering og registrering af de pågældende kommunearkiver.

Kvantitativt materiale

I artiklen er følgende materiale benyttet:

Landsarkivet for de sønderjyske landsdele:

Tønder rådstuearkiv, Bilag til byens regnskaber 1790.

Heri findes kvitteringer for betalte skatterestancer, hvor der optræder kvindelige underskrivere. Formentlig findes lignende materiale i andre rådstuearkiver i landsarkiverne.

Landsarkivet for Sjælland m.m.:

Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn, fangeprotokoller 1810 ff.

Møens Tugthus, mandtalsbog 1818 ff, inventariebog 1839-51.

Heri findes systematiske optegnelser om de indsattes læse- og skrivefærdighed. Optegnelserne begynder 1811/12 på Christianshavn og i 1818 på Møen. Sidstnævnte sted interesserer man sig kun for skrivefærdighed. Ved hjælp af dette materiale kan man følge skrivefærdighedens udvikling blandt mænd og kvinder i ca.10 år på Christianshavn og frem til ca.1850 på Møen.

I 1859 forelå den første danske statistik over rekrutteres læse- og skrivefærdighed. Den findes i

Rigsarkivet:

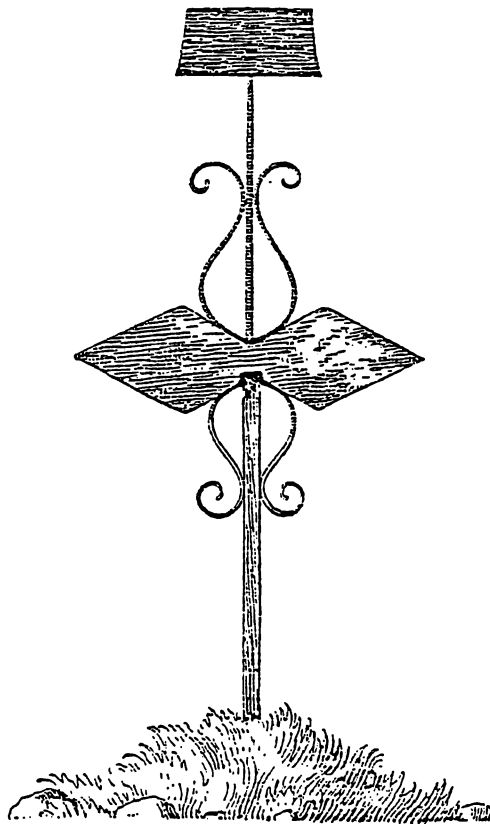
Krigsministeriets arkiv, 1.ekspeditionskontor, indkomne sager 1859.

De følgende to oversigter over rekrutteres skrivefærdighed fra 1873 og 1881 er publiceret i henholdsvis Statistiske Meddelelser 12. 1875 og Militært Tidsskrift 11. 1882.

NOTER OG REFERENCER

1. Louis Bobè: Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familie-kreds. Bd.9, 1922, s.XXII f.
2. Ibid. Bd.3, 1896, s.XV
3. Frederiksborg og Kronborg amter. Breve til diverse embedsmænd og partikulære personer 1783 (Landsarkivet for Sjælland m.m.)
4. Gl.Københavns amt. Breve til diverse embedsmænd og partikulære personer 1792. (Landsarkivet for Sjælland m.m.)
5. Frederiksborg og Kronborg amter. Breve og dokumenter vedr. kgl. kirker og skoler 1785; Partikulære breve 1785. (Landsarkivet for Sjælland m.m.)
6. Andreas Schytte: Staternes indvortes Regiering. 1773-76. Bd.4, s.471 ff.
7. Forskrifter. Udarbejdet til Skolernes Nytte i Brahetrolleborg Sogn af C.C. Birch, 1784, med Anviisning til den rette Brug af dem. (Brahetrolleborg godsarkiv)
8. Joakim Larsen: Skolelovene i 1814. Aktnæssigt fremstillet. 1914, s.264
9. Breve fra J.P. Mynster. 1860, s.126
10. En undersøgelse af tilsvarende materiale fra andre danske købstæder vil give et billede af dets brugbarhed til generelle slutninger
11. Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn. Fange-protokoller 1810 ff. (Landsarkivet for Sjælland m.m.)
Møens Tugthus. Mandtalsbog 1818 ff.; inventariebog 1839-51 (Landsarkivet for Sjælland m.m.)
12. Lawrence Stone: Literacy and Education in England 1640-1900. Past and Present nr.42, 1969
13. Udover Gustav Bang: Kirkebogsstudier fra 1906 findes ikke så omfattende kvantitative undersøgelser over mænds navneunderskriftfærdighed i Danmark som i international literacyforskning. Den danske literacyforskning har dog i de seneste år fået nye forskningsresultater frem fra socialhistorisk, skolehistorisk og sproghistorisk side: Hans Chr.Johansen: Dansk Socialhistorie. Bd.4, s.262 ff.; - Vibeke Sandersen: Om den faktiske skrivefærdighed i Danmark i det 19. århundrede; - Frans Gregersen: Skriftsprogenes formelle udvikling på baggrund af øget læse- og skrivefærdighed og udvidet produktion af læsestof. De nordiske skriftspråkernes udvikling på 1800-tallet. Nordisk Språksekretariats Rapporter 4, 1983; - Da menigmand i Norden lærte at skrive. En sektionsrapport. Institut for dansk Skolehistorie, 1985; - The development of Writing Ability in the Nordic Countries in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. Scandinavian Journal of History nr. 15, 1990

ARBEJDE

EN NÅL I EN HØSTAK

- om kilder til belysning af håndarbejde

Af Minna Kragelund

I TV-serien Matador mødte vi en kvinde, der i sine gøremål pendlede mellem den private og den offentlige sfære. Det var Agnes Jensen gift med Røde, der ikke just var den store forsørger endsige stadige familiefar.

Agnes ville have sit eget liv, - ville kunne forsørge sig selv og sine to drenge, og derfor opbyggede hun egen virksomhed, hvor hun udnyttede den tekstile viden, som de fleste kvinder dengang havde i og med, at de var kvinder. Hun blev arbejdsgiver og entreprenør med forlagsvirksomhed og gav således andre kvinder mulighed for også at blande privat og offentlig sfære.

Lise Nørgård tegnede et kvindebillede, eller rettere mange kvindebilleder gennem Agnes og hendes virksomhed, og for TV var det en smal sag at levendegøre disse billeder. Men forestil sig, at de skulle dokumenteres ad arkivalisk vej! Lige gyldigt hvor mange slags kilder, der blev anvendt, så ville væsentlige sider af Agnes' livsforvaltning ikke blive synlige i en sådan dokumentation. F.eks. at "strømpedamerne" af og til var barnepiger for Agnes' drenge, eller at samme drenge gik rundt i byen med en trækvogn og købte eller fik gamle bakker, som så blev malet af damerne og videresolgt.

SØGNING AF KILDER

Denne artikel om kvinder og håndarbejde er kalejdoskopisk af den simple grund, at kvinders omgang med tekstiler netop er flimrende og skiftende. Det skyldes for en stor del, at kvinders liv med håndarbejde er en idelig pendling mellem det private og det offentlige. I det ene øjeblik stopper kvinden sin mands hoser, i det andet øjeblik strikker hun med salg for øje - eller underviser i den ædle strikkekunst.

Skal man finde dokumentation for hendes forskellige gøremål, må man mange steder hen i arkiver og museer samt skabe og skuffer.

Det er karakteristisk for søgning af kilder om håndarbejde, at det sjældent er givende at bruge ordene kvinder og håndarbejde som søgeord. Oplysningerne må findes i kilder om den kontekst, hvori kvinder har ageret. Når denne søgen er særlig vanskelig, skyldes det især den før nævnte skiften mellem privat og offentlig sfære. Det gælder ikke alene for selve udøvelsen, f.eks. undervisningen, men også spørgsmålet om, hvordan den enkelte kvinde har tilegnet sig den tekstile viden.

Langt op i vort århundrede har tekstil oplæring fortrinsvis ligget i private eller i halvprivate hænder, forstået som private foreninger, skoler eller institutioner, der måske har fået lidt offentlig støtte.

For om muligt at skabe overblik vil jeg indskrænke denne artikels emne til at omfatte oplæring i håndarbejdsundervisning i Danmark fra omkring 1800 til nu og helt udelade f.eks. tekstiltekniske og tekstilhistoriske aspekter. For yderligere at tilgodese overblikket, inddeles området i fire afsnit, vel vidende, at der bliver en del overlapninger og gentagelser. Jeg vil behandle kildesøgning og a. privat undervisning og oplæring, b. undervisning foranstaltet af foreninger og institutioner, c. det offentlige og private skolevæsen både for børn, unge og voksne og endelig d. erhverv og forsørgelse via tekstilt arbejde.

Men først en mere generel oversigt over kilder og hjælpemidler til studiet af håndarbejde.

I daglig tale bruger vi ordet håndarbejde 1) både om genstanden og om aktiviteten. Men en væsentlig del af studiet af aktiviteterne bliver uvægerligt personalhistoriske studier. Det er simpelt hen umuligt at give et rimeligt billede af håndarbejde uden at "sætte hoveder" på og fortælle om bestemte kvinders indsats. Vigtigheden af at inddrage personalhistoriske studier skyldes, at undervisning i håndarbejde i mange sammenhænge ikke betragtes som et samfundsanliggende, men foranstaltes på initiativ fra private enkeltpersoner 2) eller -grupper. Når et sådant foretagende skal op at stå, er det ofte nødvendigt med en innovatør eller en yderst slagkraftig person, der så kommer til at præge aktiviteten og udviklingen på sin helt personlige måde.

REGISTRERINGER AF TEKSTILER

Bevarede håndarbejder er den sikreste kilde som bevis for, at aktiviteten håndarbejde har fundet sted. I hvilken forbindelse aktiviteten har fundet sted, siger genstanden imidlertid ikke umiddelbart. Til belysning heraf må der suppleres med andre former for kilder, såvel publicerede som upub-

licerede ligesom billeder, film, tegninger og andet illustrationsmateriale kan være givende at anvende.

Der er gennemført fire landsdækkende registreringer af tekstiler dækkende 1700- og især 1800-tallet samt vort århundrede. På væveren Lis Ahlmanns initiativ blev der under den anden verdenskrig indsamlet og analyseret privatejede vævninger af typen "folkelig vævning", d.v.s. farvede og mønstrede stoffer fra 1800-tallet. 3) Analyserne beror nu dels på Kunstindustrimuseet, dels på Nationalmuseet.

I 1989 udkom bogen *Damask og Drejl* 4), der er resultatet af flere årtiers registrering af det hvide dækketøj bevaret både i privateje og på landets museer. Registreringsmaterialet beror ligeledes på de to ovennævnte museer.

I 1954 dannedes foreningen Danmarks folkelige Broderier med det formål at registrere privatejede broderier fra før industrialiseringen. Hurtigt kom imidlertid alle tekstilteknikker og deres redskaber med i registreringen, der afsluttedes i 1989, hvor foreningen stilledes i bero. Registreringskort samt fotografier af genstande og redskaber beror på Nationalmuseet og Engelsholm Højskole, men dertil kommer de lysbilledserier med tilhørende teksthæfter 5), som foreningen udgav. I de 13 hæfter findes mange primære oplysninger om de lånte håndarbejder. Tilsammen vidner registreringerne om mange tusinde bevarede tekstiler i privateje.

En fjerde registrering er Ingeborg Cock-Clausens bog fra 1987: *Tekstilprøver fra danske arkiver og museer 1750-1975*. Heri er registreret og beskrevet ialt 483 samlinger, i hvilke der i hver kan være fra 1-2 op til 2-3000 prøver. Af de 483 løbenumre er de 253 opbevaret i arkiver, de 219 i museer, og 11 er fra offentlige biblioteker. Ud over de nævnte til dels publicerede landsregistreringer skal så lægges det store antal tekstiler, der opbevares i landets mange museer 6), arkiver og biblioteker. Mest indlysende er naturligvis museumssamlinger, men en del arkivalier kan være vedlagt tekstilprøver, f.eks. gods- og toldarkiver (Rigsarkivet og landsarkiverne). Danmarks Pædagogiske Bibliotek har en genstandssamling, der bl.a. belyser håndarbejdsfagets historie. Og på Danmarks Lærerhøjskole har Afdelingen for Håndarbejde ligeledes en samling skolehåndarbejder med tilhørende arkiv- og billedmateriale.

Endelig er der mange uregistrerede håndarbejder i privateje. Så langt genstandene.

PUBLICEREDE KILDER

For emnet oplæring og undervisning i håndarbejde er især skole-, sogne- og foreningsberetninger og mødereferater væsentlige kilder. 7) Hertil kommer jubilæumsskrifter, erindringer 8), bondeagbøger 9) og folkelivsskildringer af forskellig art samt anvisningsbøger både om opdragelse, under-

visning og husførelse, f.eks. husmoderleksika. 10) Love og bekendtgørelser angående fattigvæsen, særforsorg og hele undervisningssektoren belyser retningslinjer for udøvelsen af aktiviteten i institutionelle rammer og er ofte en god indgang, når man skal til at finde upublicerede kilder. Skønlitteratur kan give eksempler bl.a. på normer, der herskede/hersker inden for privatsfæren. Avisartikler og især avis-, ugeblads- og tidsskriftannoncer kan ligeledes give mulighed for at kikke ind i privatsfæren.

Det er således ikke i sig selv vanskeligt at finde udsagn om håndarbejde. Problemet ligger i, at udsagnene er så spredte og usystematiske. En magisterafhandling i europæisk etnologi om, hvorfor kvinder strikkede/striker, behandler bl.a. sådanne kildemæssige problemer. 11) Eksempler på fravær og uoverensstemmelse mellem publiceret og upubliceret kildemateriale findes også i min Ph.D.-afhandling om håndarbejdsundervisning. 12) Til sidst i dette afsnit om publicerede kilder vil jeg henvise til den bibliografi om håndarbejdsundervisning, som jeg fik udgivet i 1984. 13)

UPUBLICEREDE KILDER

I stats- og kommunalforvaltningens arkiver findes der mange oplysninger om den form for håndarbejde, der foregik inden for fattig-, fængsels-, forsorgs- og skolevæsenet. I disse sammenhænge har man brugt håndarbejde enten som terapi, som delvis forsørgelse eller i oplæringsøjemed. Det er især i love og bekendtgørelser, regulativer og regnskaber, at håndarbejde bliver synlig. Også i forbindelse med ansættelsesprocedurer af personale/lærere kan der være oplysninger at hente dels om krav til kvalifikationer, dels personalhistoriske oplysninger givet af ansøgerne.

Foreningsarkiver er vigtige for at spore aktiviteten håndarbejde, og benævnelse af selve håndarbejderne kan desuden findes i skifter, regnskaber, forsikringsarkiver og korrespondancer. Men ofte er beretningsarkiver de allermest givende, fordi meddelere ikke nødvendigvis tænker i private/offentlige eller administrative baner, men fortæller om bestemte forhold i deres liv. Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser, Dansk Folkemindesamling og alle de lokalhistoriske arkiver er helt nødvendige at frekventere for at komme ind i privatsfæren. Dagbøger og privatarkiver samt brevsamlinger og regnskaber hører naturligt med her. Privat opbevarede kilder, f.eks. skolers og foreningers, er betydningsfulde, selv om de kan være vanskelige at analysere, da de ofte er indforståede. Et sigende eksempel herpå er Kim Beck Danielsens bog om Odense Fagskoles historie. 14)

85-årige Mariane Kristoffersdatter fra Midtjylland har haft et arbejdsomt liv, hvilket hendes hænder bl.a. vidner om. De er blevet store, men de kan stadig holde om strømpepindene. (Gengivet efter Evald Tang Kristensen, Peter Olsen m.fl.: Gamle kildevæld. 1981, s. 114).

I 1917 var disse fem unge piger elever på Fårevejle Højskole ved Holbæk. (Lokalhistorisk Arkiv, Dragsholm).

Ofte er et billede af en elevudstilling den eneste dokumentation af, hvilke typer håndarbejder, der er fremstillet i undervisningen. Her er det broderede sofapuder. (Gengivet efter De Frie Ungdoms- og Efterskoler i Danmark. 1, 1952, s. 179).

BILLEMATERIALE

Hvad publicerede og upublicerede kilder ikke kan fortælle os, kan vi sommetider få at vide ved at se på et fotografi, en tegning, et stik eller et maleri. Gamle fotografier er simpelt hen en guldgrube for oplysninger om, hvilke håndarbejder, der blev fremstillet.

Offentlige billed- og filmsamlinger har en del illustrations- og dokumentationsmateriale af denne art, men private fotoalbum skal jagtes. Også for at få billeder af kvinderne, der lavede håndarbejderne. Selve arbejdssituationen er sjældent forevigtet, dog undtaget skolesammenhænge, men kvinderne selv, deres krop, deres ansigt og især deres hænder kan fortælle os om deres liv. 15)

FIREDELING AF HÅNDARBEJDSOMRÅDET

Når jeg som tidligere nævnt har valgt at opdele håndarbejdsaktiviteterne i fire områder, skyldes det ikke blot hensynet til overblikket, men også, at jeg ønsker at vise, på hvor mange felter, der vitterlig forekommer håndarbejdsaktiviteter.

a. PRIVAT OPLÆRING OG UNDERVISNING I HÅNDARBEJDE

Formålet med privat oplæring var først og fremmest at lære piger at honorere de krav til tekstilt arbejde, som et hjem/en familieenhed stillede til kvinder.

Det kan være givtigt her at inddele oversigten efter tre befolkningsgrupper: overklassen, mellemklassen og underklassen, fordi initiativerne blev udformet så forskelligt.

For overklassen, bl.a. adelen, er det karakteristisk i den behandlede periode (1800- og 1900-tallet), at man førte den høje kunstneriske standard videre fra middelalder og renaissance, hvor piger sendtes til klostre og fruerstuer for at lære at tegne og især brodere. Der blev anvendt udsøgte og kostbare materialer, og den æstetiske værdi af produkterne var oftest høj.

Kilder

Først og fremmest bevarede håndarbejder. Dernæst memoirer, selvbiografier, breve og regnskaber.

For mellemklassens piger har der i hele perioden som supplement til hjemmets oplæring været særlige institutter og skoler, der tilbød pigerne speciel tekstil oplæring. Dette kunne være i forbindelse med boglig undervisning, men ikke nødvendigvis. Sammen med håndarbejdsundervisning blev der oftest også undervist i tegning og maling, idet de udførte

håndarbejder først og fremmest skulle være til pynt og således have en dekorativ virkning.

Efterhånden som flere og flere blev optaget af broderi, forenkledes forlæggene og udførelsen, ligesom ikke alle havde råd til at anvende udsøgte materialer. Nogle kredse mente, at standarden eller kvaliteten derved forringedes og tog derfor initiativ til at højne denne. Frøknerne Kristiane Konstantin-Hansen og Johanne Bindesbøll blev et konkret udtryk herfor, idet de fra 1870'erne broderede på bestilling, og mandlige medlemmer i de respektive familier og andre kunstnerfamilier tegnede forlæg ofte inspireret af den klassiske oldtid.

Deres linje førtes videre af bl.a. Clara Wæver, der i 1890 åbnede forretning på Vesterbro i København. 16) Hun købte en del af tegningerne fra de to kunstnerdøtters atelier, da de lukkede i 1903. I forbindelse med sin forretning underviste Clara Wæver sammen med søsteren Augusta Wæver borgerskabets døtre i de broderier og sømme, der skulle til for at frembringe det rette udstyr, og nogle af de underviste kvinder begyndte selv at sy på bestilling eller undervise. Dette må bl.a. ses i lyset af det store kvindeoverskud i slutningen af forrige århundrede, hvor mange kvinder simpelt hen selv måtte skaffe sig en forsørgelsesmulighed.

På væveområdet kan nævnes den væveskole, der så at sige voksede ud af Askov Højskole med Jenny la Cour og Johanne Siegumfelt som undervisere. De startede i 1889 og underviste i hjemmets nyttevævning, og mange af deres elever gav senere selv undervisning. Odense Fagskole er allerede nævnt som eksempel på en enkelt kvindes initiativ inden for kjolesyning, og en lignende skole voksede op i Nykøbing Falster. Begge skoler drives nu sideløbende med statsanerkendte håndarbejdsseminarier. På broderiets område kan især nævnes Engelsholm Højskole fra 1940'erne og Skals Håndarbejds-skole fra 1950'erne, der også er bygget op om enkeltkvinders værk.

Kilder

Kildematerialet til mellemklassens håndarbejdsoplæring er igen først og fremmest tingene. Andre kilder er spredte. Annoncer i lokale aviser 17), blade og tidsskrifter giver konkrete oplysninger, og ofte får disse skoler god omtale i lokale aviser, når de f.eks. holder udstilling eller afslutning. Private arkiver og brevsamlinger findes, men beretningsarkiver og interviews giver ofte mere. Billed- og undervisningsmateriale kan være en uvurderlig kilde, ligesom tidens bøger om opdragelse og husførelse ofte har en mængde udsagn om normer og vurderinger i forbindelse med håndarbejdsudøvelse.

For den sidste gruppe, underklassen, gælder, at oplæringen inden for hjemmets vægge blev mindre og ringere set med samfundets øjne efterhånden, som vi kommer op i 1800-årene. Folk uden for klassen tog derfor initiativ til en storstilet

folkeopdragelse, der bl.a. omfattede tekstil oplæring. Megen filantropi og folkeopdragelse blev udøvet inden for godserne, hvor der kunne oprettes skoler, f.eks. sy-, spinde- eller væveskoler. Der var tale om ren nytteoplæring i arbejdsopgaver, som pigerne kunne få brug for som hustruer, mødre eller tjenestepiger.

Kilder

Der findes meget få kilder til dokumentation af underklassens egen forvaltning af håndarbejdsoplæringen. Det skulle da lige være folkelivsskildringer eller arbejdererindringer. Nogle godsarkiver indeholder oplysninger angående skolevæsen og såkaldt industri, og her bidrager Dansk Husflidstidende fra dets start i 1881 med beskrivelser af godgørende gods-ejerfruer. 18)

b. UNDERVISNING FORANSTALTET AF FORENINGER OG INSTITUTIONER

Dette afsnit vil især behandle forholdene i de sidste hundrede år, fordi aktiviteten her var særlig stor. Tidligere havde dog erhvervsfremmende og patriotiske/lokalpatriotiske selskaber søgt at bibringe piger og kvinder håndarbejdserfaring eller opmuntre dertil bl.a. ved præmiering. Dette gælder f.eks. Det kgl. danske Landhusholdningsselskab og Selskabet til indenlandsk Kunstflid.

Omkring 1900 var Dansk Husflidsselskab den eneste landsdækkende organisation, der arbejdede for husflid og dermed håndarbejde i vores forstand. Selskabets tidsskrift Dansk Husflidstidende er en overmåde god kilde til belysning af praktiske aktiviteter, men også af normer og vurderinger og pædagogiske metoder i dette omfattende folkeopdragelsesarbejde. Selskabets målgruppe var fra begyndelsen tyendet på landet, der bl.a. skulle lære at bruge den nye fritid på en efter selskabets opfattelse nyttig og moralsk forsvarlig måde. 19)

Desværre findes der ikke noget kendt arkiv hverken fra selskabet eller fra dets hovedperson igennem mange år N.C. Rom. Flere forskere har i årevis søgt sådanne arkiver. Til gengæld findes der mange håndarbejder, der dokumenterer, hvad der har fundet sted i de lokale husflidsforeninger, ligesom billeder af bl.a. udstillinger viser tingene. En del lokalforeninger ligger stadig inde med protokoller og regnskaber.

I samme periode som Dansk Husflidsselskab var særlig aktiv på folkeopdragelsesfronten, var Dansk Kvindesamfund aktiv for at skaffe kvinder muligheder for selvforsorg. Og her kom tekstile beskæftigelser stærkt ind i billedet. I medlemsbladet Kvinden og Samfundet er der et mylder af oplysninger, der viser, hvordan kvinder kombinerer hjemmets gøremål og erfaringer herfra med indtægtsgivende arbejde. Man kan

følge, hvordan dette arbejde efterhånden blev sat ind i stadig mere institutionelle og fagligt systematiske sammenhænge, f.eks. gennem forenings- og skoledannelse eller kvindesammenslutninger af forskellig art.

Marie Steffensen fra begyndelsen af vort århundrede kan tages som eksempel. Hun startede med at tilbyde kurser i kjolesyning til voksne og børn. Efterhånden kom kurserne til også at omfatte mønsterkonstruktion og tilskæring og blev således mere teoretiske. Marie Steffensen endte som forstanderinde for Dansk Kvindesamfunds Fagskole for Syersker.

De to nævnte foreninger er hovedkilder til belysning af kvinders arbejde med håndarbejde i de sidste hundrede år, - dog uden at have megen ideologi til fælles! De dækker i tid og rum et bredt felt.

Ved siden af de to var der imidlertid et mylder af foreninger og sammenslutninger til fremme af håndarbejde og/eller afsætning af samme. 20) Her kan nævnes Dansk Kunstflidsforening stiftet 1900, Selskabet til Hedebosyningens Fremme fra 1907, institutionen Vævestuen fra 1913 og Foreningen til Bevarelse af Tønderkniplinger fra 1923. I 1901 stiftedes Foreningen til Folkedansens Fremme, der var den første af sin art i Danmark. Til at begynde med samlede folkedanserne oplysninger om musik og danse, men hurtigt kom også interessen for dragterne, deres materialer og tilvirkning ind i billedet.

Institutionen Højskolernes Håndarbejde fra 1932 havde højskolepigerne som målgruppe, mens Selskabet til Haandarbejdets Fremme fra 1928 først og fremmest fik byernes borgerkvinder som berøringsflade.

Opremsningen kunne fortsætte. De initiativtagende kvinder kunne stilles op i mange og lange rækker, og omkring århundredskiftet ville der også stå mænd i rækkerne. Det var især arkitekter og kunstnere, der tegnede mønstre til tekstilerne eller organiserede/støttede foreningerne.

Kilder

Håndarbejder fra dette område er gemt i et meget stort tal, fortrinsvis i privateje.

De større selskaber kan selv ligge inde med genstande og arkivalier, eller disse kan være afleveret til arkiver, museer eller andre offentlige samlinger. 21) Ofte har foreningerne søgt tilskud, og der kan således ligge materiale herom både i Rigsarkivet og i de lokale forvaltningsarkiver. For dette område er personalhistorie yderst vigtigt, og oplysninger må søges både offentligt og privat. En væsentlig kilde er de mange tidsskrifter, der kom og gik fra omkring 1900, beskæftigende sig med de nyopdagede begreber kunstindustri og kunsthåndværk. Igen skal billeder og beretningsarkiver nævnes som vigtige.

c. DET OFFENTLIGE OG PRIVATE SKOLEVÆSEN BÅDE FOR BØRN, UNGE OG VOKSNE

Når vi taler om 1800-årene er det vanskeligt at skille dette område fra det næste: Erhverv og forsørgelse via tekstilt arbejde, fordi megen undervisning - både offentlig og privat - blev kombineret med tekstile øvelser, der skulle føre frem til en indtjeningsmulighed. Det gælder f.eks. arbejds- og læseskoler i København i første halvdel af århundredet. 22) Med den store skolelov i 1814 fik vi i Danmark et godt grundlag for at etablere en offentlig børneskole, men desværre varede det mange årtier, før loven blev ført ud i praksis. Mange forældre følte dertil skepsis over for at lade især deres døtre gå i offentlig skole, så private pigeskoler og -institutter fandtes i stort tal. Nogle af disse lagde særlig vægt på tekstil oplæring, bl.a. for at give pigerne så megen håndarbejds erfaring, at de senere kunne sy og strikke for andre og derved tjene til livets ophold.

I den offentlige skole - almueskolen - blev der lagt vægt på at lære pigerne de mest nødvendige håndarbejdsteknikker 23), mens mange pigeinstitutter vægtede pyntelige håndarbejder højere. Forskellen bundede til dels i, at den offentlige skole fortrinsvis havde elever fra dårligere stillede hjem, mens pigeinstitutternes elever kom fra borgerskabet.

Hvad enten håndarbejdsundervisningen var offentlig eller privat, så gjaldt det både for børn, unge og voksne, at de foruden de tekniske færdigheder også skulle tilegne sig visse kvindedyder. Det var ikke engang undervisningens skjulte læreplan. Det stod i lærerbøgerne, at der gennem håndarbejdsundervisningen bl.a. skulle læres ordenssans, renlighed, akkuratesse, flid, agtpågivenhed, sparsommelighed og tålmodighed.

Almueskolens håndarbejdsundervisning har jeg beskrevet i min licentiatafhandling. 24) Om private skolers håndarbejdsundervisning 25) er der endnu ikke lavet en speciel undersøgelse, hvorimod der om højskoleundervisning i dette århundrede beror meget materiale i Nationalmuseets afdeling for nyere tid, bl.a. i Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser.

Kilder

Der er bevaret tusindvis af skolehåndarbejder. Fra 1800-årene er det især de såkaldte navneklude, hvor de kulturhistoriske museer opbevarer mellem tre og fire tusinde. Dertil et meget stort antal i privateje. For mange kvinder har disse navneklude haft affektionsværdi, hvilket bl.a. har bevirket, at de er blevet hængt op på væggen som pynt. Senere skolehåndarbejder er ofte blevet gemt af pigernes mødre, og de utallige mapper med syprøver og prøver på broderi- og striketechnikker er ligeledes bevaret. Det gælder både for børneskolen og seminarierne.

Mange arkiver har efterhånden registraturer over skolearkivalier, f.eks. Rigsarkivet og Landsarkivet for Sjælland m.m. Som nævnt tidligere kan også godsarkiverne have stof om skolevæsen.

Naturligvis er det offentlige skolevæsen bedst dokumenteret arkivalsk, men da private skoler skulle godkendes, kan man næsten altid finde i hvert fald nogle arkivalske oplysninger også om disse. Dertil havde skolerne indberetningspligt, og i Rigsarkivet ligger der derfor mange oplysninger f.eks. om højskolernes håndarbejdsundervisning.

Med hensyn til publiceret materiale om dette område vil jeg henvise til min bibliografi 26), der dækker alle skoleformer i årene 1880-1980. I bibliografien er ca. tyve pædagogiske tidsskrifter fra perioden gennemgået, og et stort antal af numrene henviser til disse tidsskrifter, der kan indeholde årelange diskussioner. Således viser en både ophidset og ophidsende debat i Dansk Aften- og Ungdomsskole Forenings medlemsblad, at der efter den anden verdenskrig var fokus på håndarbejdsfagene i aftenskolen. Diskussionen handler både om undervisningens indhold og fagområdernes placering i aftenskoleundervisningen, men særlig spændende er diskussionen om lærerrollen. Debatten medførte bl.a., at håndarbejds lærerne var de første af aftenskolens lærere, der etablerede fagdidaktiske lærerkurser bl.a. om undervisningens mål og metode.

Også for dette område er beretnings- og billedarkiver væsentlige at frekventere for oplysninger. Især for privatskolernes vedkommende er personalhistoriske oplysninger vigtige at indhente ikke mindst om de kvinder, der dannede "skoler" og blev efterlignet rundt om i landet.

d. ERHVERV OG FORSØRGELSE VIA TEKSTILT ARBEJDE

I de tre foregående områdebeskrivelser er der nævnt forhold, som retteligt også hører hjemme her. "Forsørgelse via tekstilt arbejde" behøver ikke være strengt forbundet med erhverv, men kan være udtryk for denne pendling mellem den private og den offentlige sfære.

Fra slutningen af 1700-årene kender vi såkaldte industriskoler tilknyttet bl.a. vævefabrikken i Køng ved Vordingborg, ligesom sådanne skoler fandtes på Fyn. Spinde- og knipleskoler forekom omkring 1800, og arbejds- og læseskolerne er allerede nævnt for Københavns vedkommende.

Omkring indførelsen af fri næringsret i midten af forrige århundrede kom kvinderne mere og mere ind i billedet, ligesom de tidligt kom med som ufaglærte arbejdere i den begyndende industri, bl.a. tekstilindustrien. Den såkaldte bindeindustri omkring Herning, d.v.s. hjemmestrikning,

danner på mange måder forudsætningerne for den omfattende tekstilindustri, som vi nu finder i Herning og omegn.

I 1876 startede Dansk Kvindesamfund "Tegneskolen for Kvinder", hvis formål var "at give Kvinder Undervisning i Tegning og andre Kundskaber og Færdigheder, som kunne være dem til Nytte, naar de vilde søge Erhverv i Industriens Tjeneste". 27) Senere skiftede skolen navn til Tegne- og Kunstindustriskolen for Kvinder, og mange kendte håndarbejdskvinder er udgået fra denne skole.

Seminarier og håndarbejdsskoler af forskellig art er allerede nævnt. Institutionerne Kirkelig Kunst og Dansk Paramenthandel har bl.a. sørget for kirketekstiler, og Konservatorskolen på Akademiet for de skønne Kunster har uddannet konservatorer, som tager sig af gamle tekstiler. Kunsthåndværkerskolerne har blandt meget andet uddannet scenografer, og håndværk og industri har sørget for, at både almindelige mennesker og skuespillere har fået behørigt tøj på kroppen. Også handel og omsætning af tekstiler har kvinder beskæftiget sig med i århundreder. Håndarbejde kan ovenikøbet bryste sig af at indgå i den første kompetencegivende uddannelse, som kvinder kunne tage - ikke bare i Danmark, men i Europa. Det var den såkaldte Institutbestyrerinde-Examen, som Københavns kommune etablerede fra 1845. 28) Omkring 1900 og i årtierne derefter udgjorde håndarbejde også en væsentlig del af husholdningslærerindeuddannelsen. 29)

Kilder

Mange af de kilder, der er nævnt under de forrige områder, gælder også for dette område. Erhvervsarkivet i Århus er et centralt arkiv, men alle lokale arkiver, især forvaltningsarkiverne, har stof om dette område, idet bevillinger af forskellig art altid krævede og stadig kræver offentlig administration.

Megen kvindeforskning og forskning i arbejderbevægelsens historie beskæftiger sig med kvindernes placering og forhold i erhvervssektoren, og derfor er kvindeforskningsmiljøer og -arkiver samt Arbejderbevægelsens Arkiv væsentlig at frekventere.

Endelig skal nævnes museums- og teaterhistorie som områder, hvor kvinder og tekstiler har fyldt en del, men som endnu ikke har været genstand for særskilt forskning. Dog er der gennemført en undersøgelse om Dansk Folkemuseums første kvindelige medarbejder Elna Mygdal (hun blev ansat i 1919), men undersøgelsen er endnu ikke publiceret. 30) Den er gennemført af en kvindelig etnolog.

Hvorfor er det forresten næsten altid kvinder, der undersøger forhold om kvinder og håndarbejde?!

NOTER OG REFERENCER

1. Begrebet håndarbejde:
I middelalderen og op til omkring år 1800 forstod man med håndarbejde det arbejde, der var skabt af hånden, det vil sige af mennesket. Det modsvarede af det overjordiske, det gudskabte eller mytisk bestemte. I forbindelse med industrialiseringen i 1700-1800-årene skiftede ordet indhold og udtrykte modsætningen mellem håndens arbejde og maskinernes arbejde. Man mødte nu udtrykket "kvindeligt håndarbejde" eller "kvindelig håndgerning", og hermed ville man ad sproglig vej præcisere en bestemt type af håndens arbejde, nemlig den tekstile, der var så typisk for kvinder, bl.a. fordi det hørte til ethvert hjem almindelige gøremål.
Hvis man dengang kun sagde håndarbejde, så mente man fortrinsvis mandlig håndarbejde, der kunne tangere håndværk, hvor mange forskellige materialer blev forarbejdet, f.eks. træ, pap, vidjer eller glas.
I løbet af vort århundrede holder man op med at sætte ordet kvindeligt foran håndgerning eller håndarbejde, fordi det efterhånden er underforstået, at det er en kvindelig beskæftigelse. I de sidste 5-6 årtier har man foretrukket at sige håndarbejde frem for håndgerning, når man som pædagog taler om undervisningsfaget håndarbejde. Thi faget skulle - og skal - ikke betragtes som en oplæring til en gerning, som den voksne kvinde er kaldet til, men som et fagområde, der både har almindelige mål og specifikke faglige og pædagogiske mål. Og hvis særkende bl.a. er arbejde med hænderne.
2. Bjarne Kildegaard: Fru Emma Gad. 1984. Heri gives en fremstilling af organisatoren Emma Gad, der var utrolig aktiv på mange områder, - og ofte var håndarbejde med inde i billedet.
3. Ellen Andersen og Elisabeth Budde-Lund: Folkelig Vævning i Danmark. 1941.
4. Charlotte Paludan og Bodil Wieth-Knudsen (ed): Damask og Drej. Dækketøjets historie i Danmark. 1989.
5. F.eks. Tekst- og billedhæfte til lysbilleder fra Sønderjylland. Danmarks Folkelige Broderier. 1988. 2. udg. Hvert af seriens 43 dias er gengivet i sort/hvid foto samt beskrevet og forsynet med supplerende oplysninger. I hæftets forord gives en karakteristik af det materiale, som foreningen lånte først til lokale, senere til en stor fælles landsdelsudstilling. Det er udvalgte genstande fra disse udstillinger, der vises i lysbilledserien. Hæftet afsluttes med en litteraturliste.
6. Minna Kragelund: Opdragende håndarbejde. Analyse af samlingen af skolehåndarbejder på Kalundborg og Omegns Museum. Arv og Eje, 1986-87, s. 77-114.
7. Københavns skolevæsen udgav fra 1845 omfattende årsberetninger. Fra danske og nordiske skolemøder er der trykte beretninger med bl.a. referat af foredrag. Foreningsberetninger kan især findes i de respektive foreningers medlemsblade.
8. Augusta Fenger: Erindringer. Udg. af Johanne Kjær. 1932.

9. J.K. Skov: En bondepiges dagbog. Skrevet af Kirsten Hansdatter i Knardrup 25.december 1862 - 17.december 1863. Folk og Kultur, 1983, s. 71-104.

Sognefoged i Stavnsholt Lars Nielsens dagbog (1771) 1798-1794. Udg. af Landbohistorisk Selskab. 1978.
10. Emma Gad (ed): Vort Hjem. 1903.
11. Mette Guldborg: Noget i hænderne. Strikning i Danmark fra 1500-tallet til i dag. Magisterafhandling, Institut for Europæisk Folkelivsforskning, Københavns Universitet. 1988.
12. Minna Kragelund: Opdragende håndarbejde. En undersøgelse af håndarbejdsfaget, dets metode og dets bevidsthedsdannende virk- i almueskolen ca. 1880-1910. Ph.D.-afhandling. Danmarks Lærer- højskole 1989. Den tilhørende licentiatforelæsning er trykt i Fortid og Nutid, 1990, s.205-16, under titlen: Sømmelige piger. Håndarbejdsundervisning og bevidsthedsdannelse.
13. Minna Kragelund: Håndarbejde. Et undervisningsfag i samfundsmæs- sig sammenhæng. En bibliografi. 1984.
14. Kim Beck Danielsen: Fra Sypige til Håndarbejds lærer. Odense Fag- skoles historie 1910-1985. 1985. Bogen er forsynet med en fin gennemgang og vurdering dels af arkivmaterialet, dels af den re- levante litteratur. Da denne bog er den eneste gennemførte undersøgelse om en kvinde (Nathalie Hansen), der startede en håndarbejdsskole for at forsørge sig selv og give andre kvinder mulighed for at leve af deres håndarbejds kunsten, er den et vigtigt bidrag til studiet af håndarbejde og kvindeliv.
15. Evald Tang Kristensen, Peter Olsen m.fl.: Gamle kildevæld. Por- trætter af danske eventyrfortællere og visesangere fra århundre- deskiftet. 1981.
16. Gudrun Egebjerg: ... alle brugelige Haandarbejder. Clara Wæver 1890-1960. Kbh., u.å.
17. F.eks. er Adresseavisen og Bornholms Avis meget givende for henh. undervisningsannoncer og tilbud om udførelse af håndarbej- de. M.h.t. til Adresseavisen, se Minna Kragelund: Navneklude. Undervisning i håndarbejde ca.1750-1900. Nationalmuseet. 1977.
18. Bl.a. Dansk Husflidstidende, 1904, nr. 4, s. 26.
19. Minna Kragelund: Kvindeligt husflid og Tekstile husflidsarbejder. To artikler, i Den ideologiske Husflid. Husfliden i Andelstiden, s.77-102; Arv og Eje,1980.
20. Minna Kragelund: Gammelt på en ny måde - almueinspiration i nu- tidens tekstiler. Nationalmuseets Arbejdsmark, 1971, s. 33-46.
21. Ofte ligger museer og/eller lokalhistoriske samlinger inde med både genstande og arkivalier af forskellig slags. Således har Nationalmuseets afdeling for nyere tid væsentligt materiale om Dansk Kunstflidsforening og Højskolernes Håndarbejde. Haandarbejdets Fremmes skole huser en stor samling kilder fra Vævestuen, der kan opfattes som et delarkiv fra Dansk Husflidsselskab, hvorfra der som nævnt ikke stammer noget

- foreningsarkiv. Der findes amtsvise registraturer over foreningsarkiver, f.eks. Margaretha Balle-Petersen: Fynske Foreningsarkiver. 1. Kortfattet oversigt over foreningsarkivalier i Lokalhistoriske arkiver i Fyns amt, Landsarkivet for Fyn og Erhvervsarkivet. 1978.
22. Minna Kragelund: Navneklude. Undervisning i håndarbejde ca. 1750-1900. Nationalmuseet. 1977.
  23. Minna Kragelund: Håndarbejde - et pigefag i drengeskolen. Uddannelseshistorie 1987. Årbog fra Selskabet f. Dansk Skolehistorie, s.127-52.
  24. Se note 12.
  25. Birgitte Possing og Christian Glenstrup: En værdifuld samling af pigeskoleprogrammer. Uddannelseshistorie 1988. Årbog f. Dansk Skolehistorie, s.155-74.
  26. Se note 13.
  27. Karin Hoffritz: Det københavnske kniplemiljø i de sidste 100 år. Med særlig henblik på Tegne- og Kunstindustriskolen for kvinder. Monitricekursus Kantcentrum Brugge. Belgien, 1988. (Findes på Kunstindustrimuseets bibliotek).
  28. Adda Hilden: Da kvinder lærte at lære. Fortid og Nutid, bd.24. 1987, s.121-50.
  29. Gerda Petri og Minna Kragelund: Mor Magda - og alle de andre. Husholdning som fag fra 1900 til i dag. 1980.
  30. Birgit Jensen: Funktionalismens boligtekstiler. Folk og Kultur, 1986, s.65-79, note 14.

MODEHANDEL OG KASKETSALG

- kvinder som selvstændige næringsdrivende i København 1845

Af Helle Linde

Denne undersøgelse begyndte oprindeligt med et blik i markedspasprotokollen fra København 1845. Det undrede mig, at der, ifølge protokollen, var så mange københavnske kvinder, der rejste til markeder rundt omkring i landet på egen hånd. Man finder ellers kun sporadisk oplysninger om selvstændigt arbejdende kvinder i midten af 1800-tallet. I de kilder, som oftest benyttes systematisk ved undersøgelser af næringslivet i byerne, forekommer de næsten ikke. I folketællingerne er mændenes erhverv altid angivet, mens kvinder, der bor sammen med familie, ikke synes at have haft andet arbejde end familiens husholdning.

Inddrages et bredere kildemateriale, tegner der sig imidlertid et mere nuanceret billede, som denne lille undersøgelse skal vise. Undersøgelsen er langt fra udtømmende og har hovedsagelig til formål at pege på et ret ukendt kildemateriale til kvindehistorien, som ikke er alt for vanskeligt at benytte. En markedsrejse til Århus 1845 kan give et indtryk af materialets art.

EN MARKEDSREJSE

I Aarhus Stiftstidende fra 24. juli 1845 er en lille notits om, at modehandlerinde C. Petersen er ankommet fra København og anbefaler sig i markedstiden med et stort parti modepynt, bestående af strå- og silkehatte, kapper og kappeblomster. Varerne ligger til eftersyn i hendes logi hos skomagermester Axelsen i Fiskergade. C. Petersen kunne være identisk med Marie Christine Tofte, født Petersen, som rejste fra København 22. juli 1845 med kurs mod Århus. Mange af disse kvinder benyttede skiftevis deres pigenavn og giftenavn. Fru Tofte rejste til Århus for at sælge modepynt på det berømte Olai marked, der holdtes i slutningen af juli. Oplysningen

om markedsrejsen findes i markedspasprotokollen i juli 1845. Alle, der rejste ud af byen med varer, skulle være forsynet med et til lejligheden udstedt pas. Passet fik man på rådhuset ved forevisning af borgerbrev eller bevilling til handel, og hver rejse noteredes i markedspasprotokollen.

Det fremgår af pasprotokollen, at Marie Christine Tofte havde fået næringsbevilling 14. oktober 1839. Bevillingen udstedtes af Københavns magistrat, og bevillingsansøgningen er bevaret i magistratens 2. sekretariats arkiv. Ifølge ansøgningen var hun gift, men hendes mand, skomager Niels Peter Tofte, havde været sengeliggende i de 5 år, de havde været gift, og han fik fri lægebehandling og medicin af det offentlige. Ægteparret havde et barn på 1 år. Oldermændene for silke-, ulden- og lærredskrømmerlavet, der udtalte sig om ansøgningen, mente principielt, at det er manden, der skal forsørge kone og børn, men han anbefalede ansøgningen på grund af familiens trang. Marie Christine Tofte fik tilladelse til at forfærdige og sælge modepynt bestående af hatte, kraver, kapper og halsbind.

Hendes mand fik borgerskab som skomager 1833, og de blev gift i Vor Frue kirke 1834. I de første år af deres ægteskab flyttede de meget rundt i det indre København, men fra 1840-56 boede familien fast i Pilestræde 113, ifølge vejviserens oplysninger om hendes mand. 1842-49 er også hun nævnt i vejviseren som modehandlerinde, hvilket tyder på, at det er gået dem nogenlunde godt i denne periode. Ifølge folketællingen 1845 bor der 2 syjomfruer hos dem, som kan have deltaget i produktionen. Den ene af syjomfruerne var født i Århus og har måske formidlet forbindelsen til Århus. I folketællingen 1845 er kun oplyst, at Marie Christine Petersen, som hun kaldes her, er skomager Toftes kone. Hendes erhverv nævnes ikke. Fru Tofte var ellers en flittig rejsende. I 1845 var hun, ud over turen til markedet i Århus, af sted 7 gange til byer på Sjælland. Endnu i 1855, da markedspasprotokollen førtes for sidste gang, var hun ude at rejse, så modehandelen er altså fortsat, selvom hun ikke er nævnt i vejviseren efter 1849.

Marie Christine Tofte kan stå som repræsentant for en stadig større gruppe kvinder i 1800-tallets København, som forsørgede sig selv eller bidrog til hjemmets forsørgelse. Deres vilkår og baggrund er kun lidt kendt.

Fru Tofte havde følgeskab på markedsrejsen til Århus i juli 1845. Foruden hende rejste 12 mænd og 5 kvinder fra København til Århus. Olai marked var et krammarked, og mændene var skræddere, skomagere, hosekrømmere, samt en kammager, en paraplymager og en "parfumeur". Kvindernes markedsvarer var mere ensidige.

Af de 6 kvinder, der rejste til Århus, var endnu en gift. Det var Marie Magdalene Lundbeck, der solgte kasketter. Hun

havde 1839 som ugift fået magistratens bevilling til at sælge klæder og voksdugskasketter, men fik bevillingen fornyet 1841, da hun var blevet gift, fordi hendes mand, der var skræddersvend, havde "ringe fortjeneste". Hendes mand rejste sammen med hende til Århus, og de kan tænkes at have haft et vist arbejdsfællesskab. Ifølge folketællingen 1845 har de både ansat en sy pige og en tjenestepige, så lidt må der have været tilovers. Hendes erhverv er ikke nævnt i folketællingen 1845.

To af kvinderne var ugifte og boede hos deres forældre. Amalie Cathrine Hegelund forsørgede sine forældre, som det var gået tilbage for. Faderen havde arvet en boglade på Børsen, som han måtte opgive, hvorefter han blev repetitør på Det kgl. Teater, ifølge hendes bevillingsansøgning. Det kunne familien ikke leve af, og datteren fik derfor i 1844 tilladelse til at sy og sælge modepynt og dametøj. I folketællingen 1845 står der intet om, at hun har arbejde. Henriette Marie Achilles' arbejde som modehandlerinde er derimod anført i folketællingen. Hun var 40 år gammel, havde tidligere haft "condition" som sy pige hos en privat familie, men havde måttet opgive arbejdet, da hendes helbred var blevet dårligt. Hun boede i 1845 hos sine forældre. Faderen var 77 år og moderen 75 år. Også hun er med i vejviseren (1848) som modehandlerinde med en forretning, som hun synes at have overtaget efter en søster.

Endelig var to af markedskonerne enker. Dorothea Koefoed, der var 57 år, solgte dametøj. Hendes enkestand var muligvis lidt tvivlsom. Da hun får bevilling i 1825, oplyser hun, at hendes mand, der er styrmand og har sejlet på Indien, bor fast på Bornholm og ikke sender penge. I 1845 bor hun alene og er linnedsyerske. Florentine Sophie Heininge, der handlede med modepynt, var blevet enke i en alder af 28 år med 2 små børn. 4 år efter, i 1845, bor hun alene uden børnene og ernærer sig ifølge folketællingen ved syning. De har nok begge været meget fattige.

Kvinderne udgjorde en relativt stor andel af de markedsrejsende. I 1845 er der registreret 381 markedsrejser, hvoraf de 165 foretoges af kvinder med eget næringsbevis. Tallene er nogenlunde de samme i de nærmest foregående og følgende år, og det vil sige, at kvindernes andel i disse rejser i århundredets midte var på omkring 40%. Det er meget i et samfund, hvor kvinder ikke forventedes at arbejde uden for hjemmet. De 165 rejser foretoges af 41 forskellige kvinder, som altså i gennemsnit rejste 4 gange årligt. Kvinderne, der rejste til Århus i juli 1845, er specielle, fordi de rejste så langt omkring. Men deres sociale baggrund er typisk for en langt større gruppe kvinder i København, der måtte klare sig selv ved småhandel fra hjemmet, fra en butik eller på markeder andre steder.

FORSØRGELSEN AF KVINDER

I 1800-tallets København var forsørgelsen af kvinder et problem. Vistnok et større problem end det havde været i de gode tider i 1700-tallet. Den almindelige mening var, at gifte kvinder skulle forsørges af deres ægtemænd, og ugifte skulle have "condition", d.v.s. at de skulle være tjenestepiger. Denne opfattelse af kvindernes stilling i samfundet går ofte igen i bevillingssagerne både i kvindernes egne ansøgninger, hvor de understreger, at de, ofte af helbredsgrunde, ikke kan være tjenestepiger, og i de udtalelser, som oldermændene skulle afgive om ansøgningerne. Da Louise Rasmussen - den senere grevinde Danner - søgte bevilling til sin modehandlerbutik på Østergade, mødte det stærk modstand hos silke-, ulden- og lærredskræmmerlavets oldermænd, som bl.a. begrundede sin modstand med, at hun var ung og sund og rask nok til at "conditionere" i stedet for "at hengive sig til modehandel, der ofte kun tjener til luksus udbredelse". Louise Rasmussen skaffede sig lægeattest på et dårligt knæ og en anbefaling fra bogtrykker Berling - og fik sin bevilling!

Ægteskab og konditioner slog ikke til. Ægtemænd kunne være syge eller fordrukne, så de ikke kunne underholde kone og børn, og ikke alle kvinder egnede sig til at være tjenestepiger, selvom de ikke havde en mand. Tjenestepiger måtte være sunde, raske og stærke og ikke have små børn eller andre familiære forpligtelser. Det var heller ikke alle kvinder, der ønskede at leve som tjenestepiger.

Enker kunne i nogle tilfælde klare at videreføre deres mands handel eller håndværk, men det kunne være svært, hvis de ikke havde en søn eller en ny mand til at overtage forretningen. De bedst stillede kvinder levede af en formue, f.eks. et hus, de havde arvet, og som de lejede ud, og de dårligst stillede blev forsørget af det offentlige. Nogle få blev lærerinder for småbørn eller skuespillerinder i det dengang blomstrende teaterliv. Alt for mange blev prostituerede.

Allerede i 1810 rejste stadslægen spørgsmålet om forsørgelsen af enlige kvinder for at undgå den tiltagende prostitution. Han foreslog, at kvinder på lige fod med mænd skulle kunne ansættes som lærlinge og uddannes til svende og mestre i lavene. Lavsoldermændene blev hørt i sagen og svarede næsten alle, at kendte de svendene ret, ville usædeligheden kun blive værre.

NÆRINGSBEVILLINGERNE

Der kom ikke noget ud af stadslægens forslag. Kvinder kunne fortsat ikke få en fagligt anerkendt uddannelse eller et borgerskab, der berettigede dem til at drive selvstændig

næring. De havde imidlertid længe kunnet få kgl. bevilling til næringsdrift, som indtil år 1800 udstedtes af kongen, og efter 1800 i København udstedtes af magistraten ad mandatum inden for de i lovgivningen fastsatte rammer. Disse bevillinger fik efterhånden stor betydning.

Da magistraten ved forordningen af 23. maj 1800 fik overdraget retten til at udstede forskellige bevillinger, der hidtil havde været givet af kongen, siges i § 7, at magistraten må udstede bevillinger "for kvinder til at sy klæder for personer af deres eget køn, hvilken næringsvej bør især forundes enker, som er trængende og fører et sædeligt levned". Ved forordning af 23. marts 1827 § 13 præciseredes bestemmelsen, og det fremgår tydeligt af bevillingssagerne, at det er denne paragraf, der ligger til grund for bevillingerne. Man fulgte loven i praksis og tillod sig ikke, som det ofte skete i 1700-tallet, en selvstændig og bredere fortolkning af lovgivningen.

Med 1827-forordningen udvidedes bevillingsretten til at gælde alle kvinder, ikke kun enker. Kvinder kunne få bevilling til "at handle med modepynt, som de selv har forfærdiget eller ved hjælp af andre fruentimmer har ladet forfærdige". Ansøgerne holder sig til det meget begrænsede område, som er angivet i forordningen, nemlig tekstilbranchen, samt det der kaldes "ringe handel" med brød, tråd, lys, legetøj, kager og grøntsager.

Loven lagde tydelig vægt på det sociale aspekt. Herom hedder det, at bevillingerne kun bør "forundes personer, som, på grund af deres alder og øvrige personlige stilling, ikke lettelig på anden måde kunne finde udkomme, og som derhos med pålidelige attester har godtgjort, at de fører sædelig vandel". Ansøgningerne dokumenterer bilagt attester, at kvinderne og deres ægtemænd, hvis de er gift, er fattige. Har de ikke en ægtemand, dokumenteres desuden, at ansøgeren har et dårligt helbred, der ikke tillader hende at være tjenestepige.

Endelig skulle magistraten sikre sig, at konkurrencen, især konkurrencen med mændene, ikke blev for stor. Om bevillingerne hed det i loven, at det bør "påses, at de ikke meddeles i større antal, end at det står i et til ethvert steds beskaffenhed passende forhold. Så bør det også i bevillingen pålægges den, som erhverver samme, at indkøbe materialerne hos berettigede handlende der på stedet, og ikke selv at foreskrive samme ..." Med henblik herpå vedlagdes ansøgningssagerne attester fra de handlende, som ville påtage sig at levere varer til ansøgeren, samt som et fast bilag en, ofte grundig, udtalelse fra den relevante lavsoldermand. Oldermændene udtalte sig på erhvervets vegne, men gav sit besyv med, om kvindernes sociale vilkår og almindelige moral, som det også skete i grevinde Danners tilfælde.

Inden for disse snævre rammer voksede kvindernes aktivitet i erhvervslivet stærkt i første halvdel af 1800-tallet. Deres andel i markedsrejserne steg fra 5 - 10% i århundredets første tiår, til ca. 20% i 1820 og til ca. 40% fra 1840. Antallet af bevillinger til kvinder, udstedt af magistraten, viser den samme stigning, som fremgår af nedenstående skema. Til sammenligning er antallet af borgerskaber til mænd optalt enkelte år:

	Bevilling til kvinder	Borgerskab til mænd
1819	35	
1820	43	498
1830	94	
1835	170	
1840	180	411
1845	132	451
1855	183	548

Ved århundredets midte gives 20 - 30% af samtlige nærings-tilladelser i København altså til kvinder.

Det største antal bevillinger blev givet til skræddersyning, modehandel og kaskethandel. Inden for tekstilbranchen blev kvinderne efterhånden dominerende på den måde, at der var flere kvinder end mænd, der fik ret til fremstilling og handel med tøj og tilbehør til tøj. Kvindernes samlede produktion må dog have været mindre end mændenes, fordi kvinderne gennemsnitligt havde færre ansatte, så vidt det kan ses af de, ganske vist lidt tilfældige, oplysninger herom.

De københavnske kvinders fremstilling og handel med modevarer synes at have haft en vis anseelse. I hvert tilfælde tyder annoncer i provinsbladene på, at det inden for modehandelen var en anbefaling at være fra København. En af forudsætningerne for denne blomstrende virksomhed i 1800-tallets midte må have været importen af trykte bomuldsstoffer fra England, som i samme periode tog et stort opsving. Bomuldsstofferne var billige og gjorde det muligt at etablere sig uden større investeringer.

Bevillingerne til kvinderne gjaldt, ligesom mændenes borgerskab, principielt indtil indehaveren døde eller opsagde bevillingen. Ugifte bevillingshavere skulle dog, hvis de blev gift, have bevillingen fornyet eller ophøre med arbejdet. I praksis har kvindernes erhvervsvirksomhed muligvis kun for de færreste været en livsbeskæftigelse. De 41 kvinder, der tog på markedsrejser i 1845, havde i gennemsnit haft deres bevilling i 6 år. Er dette typisk, må der have været op mod 1000 næringsdrivende kvinder med bevilling i København omkring århundredets midte.

24. Det i Overensstemmelse med Anordningen 1 Januar 1840 § 40 forfattede Generalregnskab for Aaret 1844 med dertil hørende specielle summariske Regnskaber samt Besjæftigjøreise, Kjøbenhavn's Commune vedkommende, er, ligesom det tidligere lignende, udfærdiget trykt og i Slutningen af Aaret 1845 besørget ombeelt blandt Stadens Indvaanere.

I Aaret 1845 ere Borgerbreve udstedte til:

1 Apotheker.	1 Lysestøber.
8 Bagere.	7 Malere.
6 Barbeerfrimestere.	3 Marschandisere.
1 Blønd.	1 Meel- og Ørynhandler.
4 Bogbindere.	6 Meel- og Ørynhandlere samt Rugbrødsbagere.
6 Boghandlere.	12 Meel- og Øryn- samt Rugbrødsbøndere.
1 Bog- og Papiirhandler.	2 Mekanici.
4 Borgere efter Communal-Anordningen.	3 Melsehøndere.
5 Brændeviinsbrændere.	1 Muurmester.
1 Bundmager.	2 Musikhandlere.
1 Bødler.	1 Dito med Ret til at handle med musikalske Instrumenter og Strænge.
2 Cigarfabriqveurer.	2 Møllere.
1 Coubitor.	2 Nagelsmede.
1 Destillateur.	1 Papiirhandler.
1 Dreier.	1 Paryfmager.
1 Dugmager.	4 Porcelains- og Pottehandlere.
1 Farver.	1 Possementmager.
1 Filehugger.	5 Sabel- og Tapetmagere.
1 Filebløder.	2 Saffiansberedere.
1 Forgylder.	2 Sandagere.
1 Fouteralmager.	1 Sandhandler.
1 Fribager.	1 Silkefarver.
2 Fritslagtere.	2 Silkehattefabrikantere.
9 Frugt- og Grønthandlere.	11 Silke- Ulden- og Kærredstræmmere.
2 Frugt- og Bildthandlere.	1 Stibs- og Quidperingsbøndere.
2 Garvere.	16 Skippere.
9 Gjæstgivere.	36 Skomagere.
4 Glarmestere.	24 Strædere.
1 Graveur.	2 Slagtere.
11 Grodserere.	1 Slagterfrimester.
1 Grovsmed.	6 Smedere.
1 Guldsmed.	1 Speilhandler.
5 Handlende med Traad, Garn, Lys og Rugbrød.	8 Spiseværtter.
2 Handlende med Traad, Garn og Lys.	39 Spæthølere.
2 Handfæfabriqveurer.	9 Stolemagere.
1 Handfæmager.	1 Strygremmefabriqveurer.
4 Hattemagere.	2 Tapetmagere.
1 Hjul- og Kærthmager.	1 Libereeder og Forhandler af indenlandske Grøntfæger og Frugt.
3 Hofestræmmere.	1 Lobakspinder.
5 Hørefudste.	3 Lømmemestere.
2 Hørfæmmere.	5 Løimagere.
1 Jernhandler.	2 Uhrmagere.
3 Instrumentmagere, Kirurgiske.	23 Urtefæmmere.
1 Kammager.	1 Vatfabriqveurer.
5 Kleinsmede.	1 Berelleer.
4 Kuffebagere.	9 Blinhandlere.
1 Kunstdreier.	49 Bærtøhuusholdere.
2 Kurvemagere.	6 Ølhandlere.
2 Lampefabriqveurer.	
2 Rindebøvere.	

Se billedtekst næste side.

Endvidere ere i samme Aar Enfer og ugitte Fruentimmer meddeelte Bevillinger til forskjellige Næringsveie, nemlig:

1 til Handel med Lvs.	1 til Handel med Æg.
3 — — Rugbrød.	1 til Handel med Mælk, Lvs og Rugbrød.
1 — — Dito samt til at forfærdige og falholde Raffjetter.	2 til Bærtshuushold.
6 — — Traad og Garn.	2 til The- og Kaffejærkerie.
4 — — Traad, Garn og Lvs.	1 til Dito samt Handel med Rugbrød.
1 — — Dito samt til at forfærdige og falholde Raffjetter.	2 til Spisebevarning.
19 — — Traad, Garn, Lvs og Rugbrød.	1 til Handel med Spæthøstvarer.
1 til at forfærdige og falholde Løblomster.	1 — — Frugt.
2 til at sye og falholde Halsbind.	2 — — Frugt og Kager.
6 til Modehandel.	3 — — Dito Dito samt Grønt.
10 til Dito og Stræddersyning.	3 — — Frugt, Kager og Legetøi.
24 til Stræddersyning.	1 — — Dito Dito Dito samt Brød.
1 til Dito samt til at forfærdige og falholde Raffjetter.	2 — — Grønt, Kager, Frugt og Legetøi.
18 til at forfærdige og falholde Raffjetter.	1 — — Grønt, Kager og Frugt, samt til at forfærdige og falholde Raffjetter.
5 til Handel med Mælk og Fløde.	1 — — Grønt og Kager.
1 til Dito Dito Dito samt Lvs.	1 — — Grønt og Frugt.
2 til Dito Dito Dito samt Æg.	1 — — Grønt og Legetøi.
	1 — — Brøstjuffer og Kager.

Endvidere er i Aaret 1845 udfærdiget 5 Bevillinger til Handel med Been og Klude ic., overensstemmende med Pl. 1ste Juli 1842; 15 Bevillinger for Mælk- og Grynhaublere til tillige at handle med Æg; 2 Bevillinger for Mænd til at handle med Hjedder til Sengelsæder, samt endelig Bevilling for en Mand til at drive Bærtshuushold paa et bestemt Sted.

Statistik over næringsstilladelser i Københavns magistrats trykte regnskaber 1845.

På omstående side ses statistikken over borgerskaber. Kun mænd kunne få borgerskab, og betingelsen var, at de var myndige og ustraffede. I de fleste håndværk skulle der også aflægges mesterprøve, før der kunne opnås borgerskab. Som det ses var mændenes erhverv meget varierede.

Kvinder kunne få bevilling til at være selvstændigt næringsdrivende, men kun til ganske få erhverv. For at få bevilling, skulle kvinderne indsende en ansøgning, som nærmest var en bønsskrivelse, med dokumentation for, at de ikke kunne blive forsørgt på anden måde. Som det ses af ovenstående statistik var kvindernes dominerende erhverv modehandel, skræddersyning og kasketsalg.

Kvindernes deltagelse som selvstændige i det private erhvervsliv har været noget større end omstående tabel viser. Der har dels været enker, som kunne videreføre deres mænds virksomhed uden særlig tilladelse, dels enkelte kvinder med kgl. bevilling til næringsdrift til specielle næringsveje, der ikke var borgerlig næring. I Øster kvarter er der i folketællingen 1845 nævnt 18-20 enker, der videreførte deres mænds borgerlige virksomhed. Det største antal udgøres af skomagerenkerne, hvoraf der var 4. Til sammenligning var der ifølge folketællingen 1850, som er statistisk bearbejdet, ialt 649 selvstændige næringsdrivende i Øster kvarter (Statistisk tabelværk, 1851, s. XXXVI og s. XL), heraf 83 skomagere (sst. s. 116). I folketællingen 1845 er der kun ganske få kvinder med specielle næringsveje i Øster kvarter, f.eks. en kvinde, der drev en chokoladefabrik, og en, der drev en sæbefabrik.

Endelig må man tage i betragtning, at kvinder, ligesom mænd, kan have været fuskere og drevet handel uden at have tilladelse til det.

Næringsloven af 29. december 1857 betød formelt en indgribende ændring i enlige kvinders stilling i erhvervslivet. Ifølge § 7 fik enker, forladte og fraskilte hustruer og ugifte kvinder over 25 år lige ret med mænd til næringsdrift, og de erhverv inden for tekstilbranchen, som kvinder hidtil havde kunnet udøve med magistratsbevilling, blev fri næring for alle kvinder. Først med næringsloven 1931 fik gifte kvinder næringsret på samme betingelser som mænd. Men længe før næringsfriheden indførtes også for kvinder, har kvinder altså udnyttet muligheden for selvstændigt at bidrage til deres egen eller familiens forsørgelse inden for de beskedne rammer, som samfundet tillod.

OM ARKIVALIERNE

Det kildemateriale, som især har haft interesse i denne redegørelse, er arkivalier vedr. markedsrejser og magistratens bevillingssager i Københavns Stadsarkiv.

Arkivalier vedr. markedsrejser:

Markedspasprotokollerne indførtes 1775 som en følge af forordningen af 13. februar 1775, der forbød omløben med varer. Ved rejser med varer ud af byen, skulle man have et pas udstedt af stedets øvrighed. Passet skulle tilbageleveres ved hjemkomsten. Det er kontrollen med disse pas, som er registreret i markedspasprotokollerne. Protokollerne er bevaret 1775-1826 og 1840-55 i Magistratens 2. sekretariats arkiv.

Indførslerne er ordnet kronologisk efter de enkelte markeder, hvortil rejserne foretoges. De giver, udover

oplysningen om rejsemålet, oplysning om udrejsedato, den rejsendes navn, erhverv eller vareart, og datoen for hjemmelen til at drive handel, d.v.s. borgerskab eller bevilling. Indtil 1820'erne er også hjemkomstdatoen anført. Det var ikke altid den, som havde næringsretten, der selv rejste, og 1775-81 er det også registreret, hvem der faktisk foretog rejsen. I mange tilfælde ses, at det var kvinder, især håndværkeres koner eller døtre, der rejste på mandens vegne. I 1776, som var et stort rejseår, foretoges ca. 280 af ialt 845 rejser af kvinder på en mands vegne. Om denne skik er fortsat op i 1800-tallet vides ikke.

Til protokollerne findes en række tilbageleverede markedspas 1775-1826. De er ordnet alfabetisk efter personnavne, men er ufuldstændige. De kan dog give supplerende oplysninger om, hvilken rejserute de rejsende har fulgt, idet rejseruten skulle fremgå af passet.

Til supplement eller kontrol af oplysningerne kan evt. benyttes arkivalier fra de købstæder, hvortil der foretoges markedsrejser. Passene skulle ved ankomsten forevises byfogden eller politimesteren, som kan have ført protokol over ankomne markedshandlende, ligesom man i kammersagerne evt. kan finde materiale vedr. markedsafgifter. I denne undersøgelse er kun benyttet et staderegnskab fra kammeren i Århus 1845, som venligst er fundet frem af Erhvervsarkivet i Århus.

Da der ikke holdtes markeder i København, findes der ikke tilsvarende materiale her vedr. kvinder fra provinsen. Københavnske markedsrejsende kom ikke til Bornholm, men Minna Kragelund har gjort mig opmærksom på, at der i Bornholms Avis er annoncer med tilbud om modevarer bl.a. fra bornholmske kvinder, som har været på indkøb i København.

Bevillingssager:

Sagerne vedr. bevillingerne for kvinder til at drive selvstændig næring findes 1801-05 i Københavns Stadsarkiv i Magistratens 2. hovedfags arkiv 1801-05. Der er kun udstedt ganske få bevillinger i denne periode.

Fra april 1805 findes bevillingssagerne i Magistratens 2. sekretariats arkiv 1805-57. Ansøgningerne er indført i referatprotokollerne, hvortil der findes alfabetiske navneregistre. Sagerne, som er henlagt årgangsvis efter referatprotokollernes numre, er bevaret og indeholder de originale ansøgninger, ofte med levnedbeskrivelser, og bilagt attester fra læge, naboer m.fl., samt lavsoldermandens udførlige udtalelse om ansøgningen. Der findes også kopibog over udgåede skrivelser til 2. sekretariats sager. Kopierne er ikke ordnet efter referatprotokollens numre, men efter en egen nummerrække. Der er navneregister i kopibøgerne med henvisningen til kopinumrene, og på selve kopierne er der næsten altid angivelse af nummeret i

referatprotokollen. Fra 1819 er der i kopibogens navnerregister tillige samlet henvisninger til "Bevillinger". Herudfra er optællingen af antallet af bevillinger 1820-35 foretaget. Optællingen af borgerskaber 1820 er foretaget efter borgerskabsprotokollen.

Sagerne vedr. de kvinder, der rejste til Århus, findes i 2. sekretariats referatprotokoller nr. 2945/1839, nr. 4114/1841 (og 1652/1839), nr. 300/1844, nr. 2507/1835, nr. 3149/1825 og nr. 725/1841. Sagen vedr. grevinde Danners næringsbevilling findes i jr.nr. 2754/1844.

De kgl. bevillinger til næringsbrug, som udstedtes af Danske Kancelli, udleveredes gennem magistraten og er også registreret i journal og referatprotokoller.

Andet materiale:

Fra 1840 blev magistratens regnskaber og årsberetning trykt i "Generalregnskab og specielle summariske regnskaber Københavns kommune vedkommende" 1841 ff. I årsberetningerne findes statistik over borgerskaber og bevillinger til kvinder. Herudfra er optællingen af borgerskaber og bevillinger 1840-55 foretaget.

Folketællingen 1845 opbevares på Rigsarkivet, men findes i xerokopi i Københavns Stadsarkiv, som har udarbejdet navnerregister til den. Med hensyn til erhvervsangivelser for kvinder er den, som vist, ikke pålidelig. Jeg er dog gået ud fra, at den er mere pålidelig m.h.t. oplysninger om enker, der viderefører deres mænds borgerlige erhverv, bl.a. fordi folketællingen skulle anføre oplysninger om, hvad enker levede af.

Kvinder, der fik næringsbevilling, var pligtige til at betale næringsskat, hvis de ikke var fattige, men skattemandtalen udskrevet på næring er kun bevaret før 1811 og 1860 ff. Derimod findes der trykte vejvisere for København, som normalt medtog oplysninger bl.a. om skattepligtige næringsdrivende, men ikke om de fattige, som ikke kunne betale skat. Vejviserne fra denne periode er ordnet alfabetisk efter personnavne med oplysning om erhverv og bopæl.

Sagen om stadslægens forslag 1810 findes i Magistratens 2. sekretariats referatprotokol 1810 nr. 1583 og nr. 1884. Sagen er nævnt i Marcus Rubin: Studier til Københavns og Danmarks historie 1807-14, 1892, hvor der også omtales enkelte andre eksempler på forsøg på at få kvinder ud på arbejdsmarkedet omkring 1810.

FRA KALD MOD PROFESSION

- lærerinde på åndssvageanstalten Gl. Bakkehus mod 1800-tallets slutning.

Af Nete Balslev Wingender

"LÆRERINDE SØGES .."

I januar 1886 reflekterede den 24-årige Anna Rasmussen på følgende stillingsannonce i Berlingske Tidende:

"For en eksamineret Lærerinde er en Plads ledig ved Idiotanstalten. Foruden overtagelse af et Antal Undervisningstimer vil der udenfor Skoletiden paahvile hende forskjellig Tilsynsgjerning. Lønnen er 600 Kr. aarlig og fri Station, d.u. fri Bolig, Kost, Vask, Brændsel og Belysning ..". 1)

Anna Ramsussen havde fulgt undervisningen på N. Zahles Skole og havde i efteråret 1885 afsluttet sin uddannelse ved at tage den offentlige eksamen for skolelærerinder. Hun havde endvidere pædagogisk erfaring fra arbejde som privatlærerinde, ligesom hun havde været ansat i De Kellerske Anstalters døvstummeafdeling. Her havde hun bl.a. undervist et par åndssvage børn. I sin ansøgning skrev hun, at hun var sig

"det vanskelige ved denne Gjerning bevidst ..., men jeg er mig ogsaa bevidst, at jeg omfatter disse stakkels aandssvage med et kjærligt Hjærte ..". 2)

Såvel næstbestyreren på N. Zahles Skole, komtesse Th. Moltke, som bestyreren for Kellers Helbredelsesanstalt for Stammen og andre Talefejl, Oscar Møller, gav Anna Rasmussen deres varmeste anbefaling og påpegede hendes interesse for abnormskolesagen, som hun i følge Oscar A. Møller følte sig kaldet til. 3)

Forstanderen for Idiotanstalten på Gl. Bakkehus, H.P. Duurloo, indstillede overfor institutionens bestyrelse Anna Rasmussen til stillingen som lærerinde. Forstanderens begrundelse for at pege på hende frem for de 13 øvrige ansøgere, der alle var eksaminerede lærerinder, var, at hun havde erfaring fra undervisning af åndssvage og at hun var ".bestemt paa at vie sig udelukkende til denne Virksomhed..". 4)

Bestyrelsen godkendte forstanderens indstilling og den 1. april 1886 tiltrådte Anna Rasmussen stillingen, som hun beholdt til den 1. december 1900.

Hvad var det for vilkår, Anna Rasmussen kom til at arbejde under i de knapt 15 år, hun var lærerinde på Gl. Bakkehus?

RAMMEN OMKRING ANNA RASMUSSENS ARBEJDE

Da Anna Rasmussen blev ansat på "Idiotanstalten på Gl. Bakkehus" havde den eksisteret i godt 31 år. Den blev oprettet som en selvejende skoleinstitution i første omgang for 20 udviklingshandicappede børn, som man mente havde forudsætning for at blive helbredt. I 1860 blev den udvidet til foruden skoleafdelingen at rumme også en asylafdeling for såkaldt ikke-udviklingsdygtige børn og voksne. Ved Anna Rasmussens ansættelse var antallet af børn i skoleafdelingen på omkring 70, mens asylistenes antal var på omkring 50. Anstaltens øverste ledelse bestod af en bestyrelse sammensat af en række kendte københavnske mænd fra det bedre borgerskab. Den daglige ledelse og det overordnede ansvar for, at orden og disciplin blev opretholdt på anstalten, lå i hænderne på forstanderen. Ved Anna Rasmussens ansættelse havde cand. theol. H.P. Duurloo været anstaltens forstander i 30 år.

I årene efter Anna Rasmussens ansættelse fandt der indenfor anstalten en række ændringer sted, der skulle få betydning for hendes arbejdsvilkår. De nye tider blev introduceret ved forstanderskiftet i april 1887, hvor den aldrende forstander blev gået til fordel for den seminarieuddannede E.V. Rolsted, en yngre og mere dynamisk person, der i højere grad end H.P. Duurloo var orienteret mod tidens natur- og lægevidenskabelige udvikling med dens skærpede krav til orden og systematik.

Et synligt udtryk for de nye tider var dels den ændring af anstaltens navn fra "Idiotanstalten" til det mindre belastede "Aandssvageanstalten", der blev indført i 1890. Dels den skærpede klassifikation og den fysiske adskillelse af de såkaldt ikke-udviklingsdygtige fra de udviklingsdygtige, der blev gennemført ved overflytningen af anstaltens asylister og arbejdsføre voksne til Ebberødgård i 1892. Gl. Bakkehus

blev en ren skoleafdeling med plads til op mod 200 udviklingshandicappede børn.

DET KALDSBETONED E ARBEJDE

Den stillingsannonce, som Anna Rasmussen reflekterede på, giver os nogle fingerpeg om den tilværelse, hun nu gik ind til. Men for at få uddybet vor viden om hendes arbejdsopgaver og -vilkår må vi ty til såvel ikke trykt kildemateriale i form af bestyrelsens og institutionens arkiv som trykt materiale i form af anstaltens årsberetninger.

Anna Rasmussen blev ansat under stillingsbetegnelsen lærerinde. Hun var den eneste eksaminerede lærerinde blandt de 3 ved anstalten ansatte lærerinder - eller rettere 4, da anstaltens plejemoder ved Anna Rasmussens ansættelse også fungerede som lærerinde. I modsætning til de kvindelige lærere havde 5 af anstaltens 6 mandlige lærere en uddannelse bag sig - enten en teologisk embedseksamen, en seminarieuddannelse eller en uddannelse i det fag: gymnastik, håndgerning eller sang, de var ansat til at undervise i. En var under uddannelse.

I sin egenskab af lærerinde skulle Anna Rasmussen undervise børnene i såvel elementære før-faglige øvelser som i fag, der svarede til, hvad der blev undervist i på den offentlige skoles lavere klassetrin.

Udenfor undervisningstiden indgik hun sammen med det øvrige lærerpersonale i, hvad der blev formuleret som "forskjellig Tilsynsgjerning". Herved blev forstået den daglige overvågning af, om børnene overholdt gældende regler for orden og disciplin og af, om det underordnede plejepersonale opfyldte deres arbejdspligter.

Udover dette tilsynsarbejde var det lærerindernes opgave at føre det specielle kvindelige tilsyn med børnene. d.v.s. at de sammen med barnepigerne skulle påse og hjælpe børnene med at holde sig rene og ordentlige dagen igennem samt hjælpe dem ved på- og afklædningen. Desuden skulle de på skift overvåge og hjælpe børnene ved måltiderne og sørge for, at de spiste deres mad pænt. I følge instruksen skulle anstaltens plejemoder - der som nævnt selv deltog i undervisningen af børnene - våge over, at lærerinderne også varetog deres omsorgsmæssige pligter tilfredsstillende.

Hvor de mandlige læreres tilsynspligter udelukkende havde en overvågende og kontrollerende funktion, omfattede de kvindelige læreres tilsynspligter derudover opgaver af mere omsorgsmæssig karakter. Det var den almindelige opfattelse, at kvinden i kraft af sin natur var bedre egnet til at pleje og opdrage åndssvage børn end manden, hvilket med al tydelighed

blev udtrykt af den kommission, der i 1888 blev nedsat for at undersøge foranstaltninger til åndssvagesagens fremme:

"..I Personalet indtager KVINDEN absolut Forrangen. Hun overgaar som Regel Manden i Taalmodighed, Udholdenhed og Evne til at sætte sig i Forbindelse med det aandssvage Barn..". 5)

Da den kvindelige arbejdskraft ydermere var billigere forklarer det, hvorfor anstalten satsede på kvinder ikke alene på de forskellige niveauer indenfor omsorgsarbejdet, men i stigende grad også indenfor undervisningsområdet. Lærerindens dobbelte arbejdsmæssige rolle betød, at hendes arbejdsdag var lang og anstrengende, hvad der gives et levende indtryk af i anstaltens årsberetning for 1860:

"..Naar Dagens Arbejde Kl. 6 om Eftermiddagen er forbi, og Børnene have holdt deres Aftensmaaltid, tilbringes den øvrige Deel af Aftenen i Legestuen under et for de skifteviis tilstedeværende Lærerinder med Barnepiger høist besværligt Tilsyn og en efter et anstrængt Dagsarbejde dobbelt trættende Medvirksomhed...". 6)

Det var dog ikke alene den lange arbejdsdag, lærerinderne tilbragte på stedet. En fastansættelse som lærerinde på Gl. Bakkehus var ensbetydende med at bo på et værelse på anstalten. Også kosten fik hun der - middagsmåltidet sammen med børnene. Det samme gjaldt for de fastansatte mandlige lærere. Men hvor livet på anstalten så at sige udgjorde rammen om lærerindens hele liv, var det ikke i samme grad tilfældet for læreren. Ægteskab og familieliv var således ingen hindring ved ansættelse som lærer, mens det blev opfattet som utænkeligt for lærerinden. En stilling som lærerinde ved anstalten var tiltænkt borgerskabets ugifte døtre. Arbejdet blev betragtet som en livsopgave i sig selv og blev af den grund opfattet som uforeneligt med kvindens biologiske bestemmelse og egentlige kald som hustru og moder. Det var da også forstanderens indtryk af, at Anna Rasmussen ville vie sit liv til dette arbejde, der var med til, at han indstillede netop hende til den ledige stilling.

MOD PROFESSIONALISERING

Et halvt års tid efter at Anna Rasmussen var blevet ansat på Gl. Bakkehus henvendte hun sig sammen med anstaltens inspektør og øvrige 3 lærerinder til bestyrelsen med følgende skrivelse:

"..Undertegnede, som hidtil har spist ved samme Bord som Anstaltens Alumner, tillade sig, da dette Fællesskab under

Lærerinde søges.

For en examineret Lærerinde er en Plads ledig ved Idiotanstalten. Foruden Overtagelsen af et Antal Underviisningstimer vil der udenfor Skoletiden paahvile hende forskjellige Tilsynsgjerning. Lønnen er 600 Kroner aarlig og fri Station, d. e. fri Votig, Kost, Vast, Brændsel og Væhstning. Det Nærmere erfares ved Henvendelse til Anstaltens Forstander, Prof. Duurloo, Næbeks Allee 21, Stuen, Nl. 8-12, til hvem ligeledes Ansøgninger om Pladsen, stiledes til „Bestyrelsen for Idiotanstalten paa Gl. Vækkhuus“, indsendes inden 14 Dage fra Dato.

Bestyrelsen for Idiotanstalten paa Gl. Vækkhuus d. 25de Januar 1886.

Til venstre: Anna Rasmussen, formodentlig fotograferet umiddelbart efter sin ansættelse april 1886. (Gl. Bakkehus' arkiv. Landsarkivet for Sjælland m.m.).

Til højre: Annoncen i Berlingske Tidende, der tiltrak den unge lærerinde, Anna Rasmussens, opmærksomhed.

Anstaltens mangeårige plejemoder – den sortklædte kvinde ved porcelensovnen – overvåger børnenes måltid. 1905. (Gl. Bakkehus' arkiv. Landsarkivet for Sjælland m.m.).

Tre af anstaltens unge lærerinder lærer børnene fra forsøgsafdelingen strikningens svære kunst. 1908. (Gl. Bakkehus' arkiv. Landsarkivet for Sjælland m.m.).

Fotografiet af funktionærerne fra 1910 viser anstalten som et typisk kvindearbejdsområde. (Gl. Bakkehus' arkiv. Landsarkivet for Sjælland m.m.).

Tiden eller rettere som oftest er forbundet med temmelig store Ubehageligheder, at ansøge om der ikke maa blive overladt os en seperat Spisesstue ... Det er en Selvfølge, at den anrettende Lærerinde samt en eller to af os altid er tilstede ved Alumnernes Maaltid og at vi ikke forlade Spise-stuen før disse igjen ere samlede i deres Lokaler ..". 7)

Det var således ikke overvågningsfunktionen, lærerpersonalet ville røre ved, det var den fælles spising. Skrivelsen er dermed udtryk for et begyndende skred bort fra det familieideal, som ellers var anstaltens forbillede, ligesom den lægger op til en ændring af lærerpersonalets livsvilkår på anstalten.

Bestyrelsen ventede med at indføre en sådan forandring, indtil E.V. Rolsted 3/4 år senere overtog forstanderposten. Afskaffelsen af lærerpersonalets deltagelse i børnenes måltider var kun en af en række gennemgribende forandringer af lærerindernes arbejdsvilkår, der de følgende år blev indført på anstalten.

Rolsted havde ikke været forstander i mere end godt 1 1/2 år før han bragte den sammenblanding af omsorg og undervisning, der karakteriserede lærerindernes arbejde, på bane. I en skrivelse til bestyrelsen argumenterede han som følger for det hensigtsmæssige i en større funktionsopdeling af arbejdsopgaverne:

"... en Dame kan nemlig være en fortrinlig Lærerinde uden at besidde særlig Interesse eller Anlæg for det plejemoderlige Tilsyn - og omvendt - og besidder man ikke dette Anlæg, bliver hendes Virksomhed udenfor Undervisningen nærmest kun et Slags Polititilsyn med Tjenestepigerne, hvilket ikke kan vurderes synderlig højt. Derhos er de inspectionshavende Lærerinder paa deres Vagtdage trætte og mindre veloplagte, særligt i Eftermiddagstimerne...". 8)

En specialisering ville ifølge Rolsted forbedre og effektivisere personalets arbejdsindsats. Resultatet blev, at lærerindernes særlige tilsynspligter blev begrænset til sammen med plejerskerne at overvåge børnenes adfærd mellem undervisningstimerne og forud for måltiderne at sørge for, at de enkelte klasser roligt og samlet blev ført til spisesalen. De egentlige omsorgsmæssige tilsynsopgaver sorterede ikke længere under lærerinderne, men alene under plejemoderen, der samtidig blev frataget sine undervisningsmæssige forpligtelser. Lærerindens og plejemoderens arbejde var nu to klart adskilte områder.

En følge af specialiseringen blev, at anstalten fra begyndelsen af 1890'erne overvejende gik over til at ansætte unge, ugifte timelærerinder, der først efter mindst 6 års arbejde på anstalten kunne fastansættes. Og for at kunne højne undervisningsniveauet så forstanderen gerne, at disse

unge lærerinder var pædagogisk uddannede. Samfundets voksende krav til arbejdsstyrkens kundskaber, selvstændighed og disciplin, der fulgte den nye industrielle tidsalder, havde også sat sit præg på Gl. Bakkehus. Kvindens almene dannelse og "naturlige" opdragende evner var ikke længere tilstrækkelige i det pædagogiske arbejde. Hvor Anna Rasmussen i de første år efter sin ansættelse havde været den eneste eksaminerede lærerinde på anstalten, fik hun i løbet af 1890'erne en række kvindelige kollegaer med en pædagogisk uddannelse bag sig.

I modsætning til de tidligere fastansatte lærerinder havde den nye tids lærerinder hverken bolig eller fik deres kost på anstalten. Fra at udgøre rammen om lærerindernes hele liv, blev anstalten et sted, hvor de lagde deres arbejdskraft i et vist antal af dagens timer. Hvad der begyndte som specialisering af de undervisnings- og omsorgsmæssige opgaver, endte for de kvindelige lærere i, at deres arbejde mistede det kaldsbetonede præg og blev professionaliseret, mens livsopgaven - kaldet - fortsat blev fastholdt for plejemoderens vedkommende. Lærerindernes faglige forudsætninger og arbejdsvilkår havde dermed nærmet sig deres mandlige fagkollegaers, mens de havde fjernet sig fra plejemoderens.

ÆGTESKAB OG ARBEJDE

Kombinationen af arbejdsliv og familieliv var stadig et af de punkter, hvor de kvindelige lærere adskilte sig fra de mandlige. For anstaltens unge timelærerinder var indgåelse af ægteskab en ikke ualmindelig grund til at forlade anstalten.

Blandt Gl. Bakkehus-lærerinderne udgør Anna Rasmussen i den forbindelse en undtagelse. Hendes arbejdsvilkår blev i første omgang ikke så meget ændret som følge af de forandringer, der generelt skete m.h.t. lærerindernes arbejdsvilkår på anstalten, men som følge af ægteskab. Sidst på året 1891 blev hun gift med cand. theol. J.L.H. Schad, der samme år havde fået ansættelse som timelærer ved det københavnske skolevæsen. Anna Rasmussen flyttede i den forbindelse ud af anstalten og bosatte sig sammen med sin mand ved søerne på Nørrebro. I maj 1893 flyttede de til Vesterbro.

I en skrivelse til bestyrelsen gav Anna Rasmussen meddelelse om sit forestående bryllup og bad om tilladelse til fortsat at måtte beholde 12 af sine 30 undervisningstimer ved anstalten. Et sådant ønske var ganske usædvanligt på den tid. Det skal dog her forblive et åbent spørgsmål, om hendes anmodning skyldtes et inderligt og dybtfølt ønske om at fort-

sætte sit arbejde på Gl. Bakkehus eller om det snarere skyldtes bitter nød, da hendes mands ansættelse som timelærer hverken gav en særlig høj eller stabil løn.

Anna Rasmussen fik bestyrelsens tilladelse til at fortsætte sit arbejde på nedsat tid. Forstander Rolsted gav overfor bestyrelsen hendes ønske følgende anbefaling med på vejen:

"..skønt det utvivlsomt er i Anstaltens (Skolens) Interesse, at den holder sig til ugifte Lærerinder, tror jeg dog, at Bestyrelsen uden Fare kan imødekomme Frk. Rasmussens Andragende. Thi dels er det begærede Timeantal (12) saa ringe, at det tør haabes, at Frk. Rasmussen ogsaa som gift vil kunne bestride dem, dels har Bestyrelsen det jo altid i sin Magt at afskedige Frk. Rasmussen, hvis hendes Pligter i Hjemmet skulde komme til at kolliderere med hendes Pligter mod Skolen ..". 9)

Selvom forstanderen støttede Anna Rasmussens ønske, viser hans skrivelse dog en skepsis m.h.t., hvorvidt det var muligt for en kvinde tilfredsstillende at varetage både hjemmets og arbejdets pligter. Nok synes ledelsens afgørelse at pege på en begyndende afvigelse fra praksis. Men den ændrer ikke ved, at den herskende opfattelse stadig var, at rollen som hustru ikke burde eller kunne forenes med en lærerindes forpligtelser. Det skal her bemærkes, at moderrollen ikke i samme grad som hustrurollen synes at have lagt hindringer i vejen for, at kvinder kunne fungere som lærerinder. Det var således ikke ganske ualmindeligt, at ugifte lærerinder tog plejebørn til sig eller at enker med børn fik lærerinderstilling. Hvorvidt Anna Rasmussen - nu Anna Schad - ved moderskabet ville have fortsat sit lærerindearbejde må stå hen i det uvisse. Hun fik ingen børn.

Utvivlsomt har den specialisering af lærerindens arbejdsopgaver og de som følge heraf ændrede arbejdsvilkår, der prægede anstalten på den tid, gjort sit til, at forstanderen og bestyrelsen overhovedet afveg fra hidtidig praksis. Men deres skepsis overfor gifte lærerinder synes at følge Anna Schad i hendes fortsatte virke på anstalten. I hvert fald var hun i forbindelse med planer om en personalereduktion i sommeren 1900 blandt de tre lærerinder, som forstanderen foreslog afskediget. De to andre var begge forlovede og de ville derfor efter al sandsynlighed alligevel snart forlade anstalten. Et tungtvejende argument for at afskedige Anna Schad var i følge bestyrelsesformanden, at hun i de senere år havde været

"..i høj Grad forsømmelig, saa at Forstanderen har været utilfreds med hende ..". 10)

Hvad der lå i begrebet "forsømmelig" blev ikke nærmere defineret.

Anna Schad opgav ikke sit arbejde som lærerinde efter at være blevet afskediget fra Gl. Bakkehus. I en skrivelse til bestyrelsen i oktober 1900 beder hun om at blive fritaget fra sit arbejde allerede til december, d.v.s. en måned før planlagt, da hun var blevet optaget på "Statens Kursus til Uddannelse af vordende Køkkenlærere ved Københavns offentlige Skolevæsen". Senere blev hun ansat som timelærer ved de københavnske kommuneskoler. 11)

Selvom det stadig på den tid var ganske ualmindeligt, at ægteskab blev kombineret med et arbejde som lærerinde - særlig som lærerinde på en børneinstitution - afspejler Anna Rasmussens ønske og tilladelse til at beholde sin stilling som gift, alligevel det skred, der var ved at ske i opfattelsen ikke alene af arbejdets karakter, men også i opfattelsen af kvindens rolle. Sammen med ændringen i de faglige forudsætninger og i arbejdsvilkårene, sådan som vi finder dem på Gl. Bakkehus op mod århundredets slutning, ser vi her en udvikling fra at opfatte arbejdet som kald til at opfatte det som profession, en udvikling, der først i løbet af dette århundrede skulle slå endelig igennem indenfor de typiske kvindearbejdsområder: først indenfor undervisningsområdet, senere indenfor omsorgs- og sundhedsskettoren.

OM ARKIVALIERNE

Historien om Anna Rasmussen kunne selvfølgelig ikke være skrevet uden almindelig viden om datidens samfundsforhold. Men den ville heller ikke kunne være skrevet uden det arkiv, der i 1983 blev afleveret til Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm: Institutionen Gl. Bakkehus' arkiv.

Arkivet blev ordnet og registreret på Landsarkivet og først da gjort tilgængelig for forskning. 12) Det forskningsmæssigt jomfruelige arkivmateriale blev grundlaget for min licentiatafhandling om børn og opdragelse på Gl. Bakkehus 1855-1902, antaget på Danmarks Lærershøjskole 1990.

Gl. Bakkehus arkivet består dels af bestyrelsens dels af forstanderens arkiv. Det benyttede arkivmateriale befinder sig på Landsarkivet for Sjælland m.m. Da arkivet indeholder personfølsomme oplysninger, kræves rigsarkivarens tilladelse til at bruge det. Alt efter arkivmaterialets art ifølge de nuværende regler er tilgængeligheden fra 50 til 100 år.

For perioden 1853-62 består arkivet alene af sager, der har tilhørt komiteen bag oprettelsen af anstalten, senere anstaltens bestyrelse. Da forstanderen i 1862 ophørte med at

være til stede ved bestyrelsesmøderne, hvor han havde haft til opgave at føre protokollen og udfærdige skrivelser på bestyrelsens vegne, spaltedes anstaltens arkiv i bestyrelsens og forstanderens arkiv.

Bestyrelsens arkiv omfatter for perioden op til århundredeskiftet alene korrespondance- og regnskabssager. Forstanderens arkiv er langt mere omfattende. Også dette arkiv omfatter den vigtige arkivaliegruppe: korrespondancesager med forstanderens kopibøger og diverse indgåede skrivelser især fra bestyrelsen, forældre, værger eller betalende myndigheder, men også fra handlende, kolleger fra andre institutioner o.s.v. Derudover består arkivet af en række andre arkivaliegrupper, hvoraf de vigtigste er regnskabssager, arkivalier over eleverne særlig i form af hovedprotokoller med persondata samt oplysninger om børnenes fysiske og psykiske tilstand ved optagelsen, fra 1887 også af arkivalier, der belyser det pædagogiske miljø, herunder forhandlingsprotokoller fra lærermøder, vidnesbyrdprotokoller over elevernes udvikling og meddelelsesbøger, hvori sygdomme eller andet fravær blandt lærere og elever, udflugter, besøg til børnene, forseelser og afstraffelser blev notert.

De arkivalier, der særligt er benyttet til at belyse de kvindelige læreres arbejdsvilkår, er følgende:

Bestyrelsens journalsager

Består af kronologisk ordnede skrivelser indgået til bestyrelsen, af bestyrelsens interne skrivelser samt kopier af skrivelser udgået fra bestyrelsen. Journalsagerne er komplette fra 1873.

Forstanderens kopibøger

Består af kopier af samtlige fra forstanderen udgåede skrivelser. Kopibøgerne er kronologisk opbygget, men indeholder desuden et alfabetisk ordnet register. Kopibøgerne er først komplette fra 1884 og består fra dette år og indtil århundredeskiftet af 13 bind. For perioden op til 1884 eksisterer kun 2 kopibøger dækkende årene 1856-59 og 1860-62. Disse to kopibøger findes i bestyrelsens arkiv.

Ansøgninger til ledige stillinger

Indeholder ansøgninger med diverse bilag og findes under forstanderens korrespondance. De første ansøgninger er fra 1877. Desværre er materialet ganske ufuldstændigt.

Supplerende er benyttet:

Anstaltens årsberetninger

Giver særligt i perioden fra 1855 til forstanderskiftet i 1887 vigtige supplerende oplysninger såvel m.h.t. børnenes udvikling som m.h.t. tidens forestillinger om opdragelse af åndssvage børn og om livet på anstalten.

Fotografisk materiale

Består dels af portrætfotografier af børn og personale, dels af børn og personale i forskellige dagligdags situationer: ved undervisning, arbejde, leg og måltider. Disse situationsfotografier er dog alle fra tiden efter århundredeskiftet. Men da traditioner overlevede længe på en institution som Gl. Bakkehus, er det muligt at benytte dem illustrativt også for perioden før århundredeskiftet. Det fotografiske materiale, der består af glaspladenegativer og papirbilleder, befinder sig på Landsarkivet for Sjælland.

Endvidere er også materiale udenfor anstaltens arkiv benyttet, herunder aviser, årsberetninger fra det københavnske skolevæsen samt Københavns Politis Registerblade, der befinder sig på Stadsarkivet. Oplysninger om J.L.H. Schads uddannelse og arbejdsforhold, om Anna Schads egne arbejdsforhold efter hun havde forladt Gl. Bakkehus samt om deres bopæl, finder vi i de to sidstnævnte kildetyper. Endelig er folketællingen af 1901, der findes på Rigsarkivet, inddraget i forbindelse med spørgsmålet, om hvorvidt Anna Schads fik børn, mens hun var ansat på Gl. Bakkehus.

Årsberetninger og korrespondancesager er de hovedkilder jeg særlig har øst af i undersøgelsen af Gl. Bakkehus-lærerindernes arbejdsvilkår. Årsberetningerne for at få et bredt overblik over institutionen - korrespondancesagerne for et mere detaljeret studie. Da emnet er begrænset til lærerindernes arbejdsvilkår kan det være hensigtsmæssigt at tage vejen over kopibøgernes registre og journalerne over indgåede breve. Er journalerne ikke bevaret - sådan som det er tilfældet ved Gl. Bakkehus-bestyrelsens journalsager - er en systematisk gennemgang af brevene for den periode, der ønskes belyst, nødvendig.

Det omfattende og righoldige arkiv har gjort det muligt at fortælle historien om denne særinstitutions indre liv. Personalets forudsætninger og arbejdsvilkår udgør en del af dette liv. En anden del er børnene, deres behandling og levevilkår. Bredt set kan arkivet vise, hvorvidt og hvordan intentionerne bag landets første institution for udviklingshandicappede børn blev ført ud i livet.

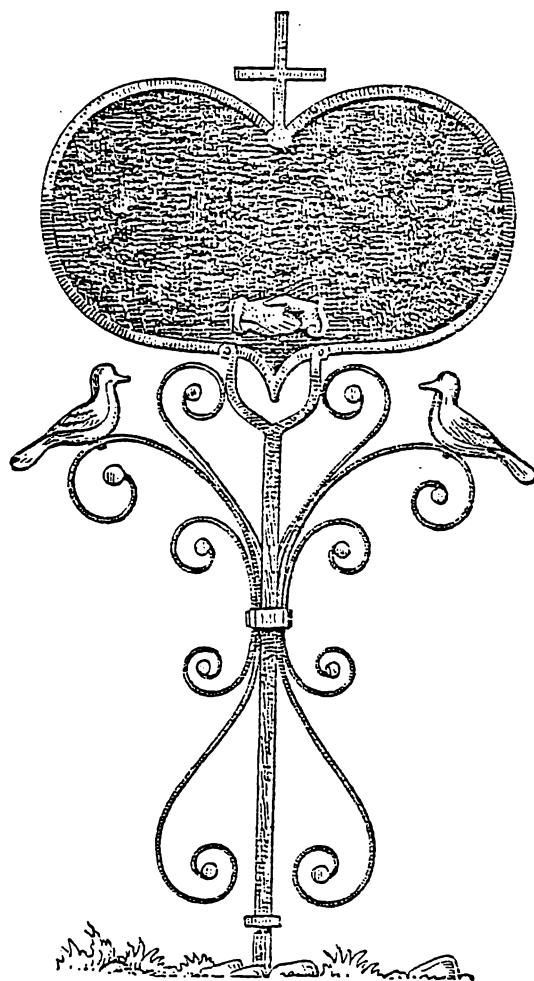
Gl. Bakkehus er et af de typiske kvindearbejdsområder, hvor udviklingen fra kald mod profession kan aflæses gennem arkivalierne. Lignende undersøgelser vil - hvis ellers arkivmaterialet er bevaret og registreret - kunne foretages indenfor andre typiske kvindearbejdsområder: hospitaler, forskellige typer af børneinstitutioner og institutioner for handicappede. Følgende spørgsmål ville være af betydning at få belyst nærmere: Hvad var de ansatte kvinders sociale og faglige baggrund? Hvordan var deres arbejdsvilkår? Hvornår

og hvordan slog professionaliseringen igennem indenfor de forskellige personalekategorier og indenfor de forskellige typer af institutioner?

NOTER

1. Forstanderens kopibøger september 1884 - september 1887, nr. 3269, den 25. januar 1887. (Gl. Bakkehus' arkiv). Også Berlingske Politiske og Avertissements Tidende den 29. januar 1886.
2. Ansøgninger til ledige stillinger 1877-92. (Gl. Bakkehus' arkiv).
3. Samme.
4. Forstanderens kopibøger september 1884 - september 1887, nr. 3275, den 8. februar 1886. (Gl. Bakkehus' arkiv).
5. Beretning fra de af Kommissionen af 15de September 1888 nedsatte Udvalg om Foranstaltninger til Aandssvagesagens Fremme. Afgiven maj 1891, s. 26.
6. 5. årsberetning for 1860, s. 9-10.
7. Journalsager 1884-87, A 622, den 27. september 1886. (Gl. Bakkehus' arkiv).
8. Forstanderens kopibøger september 1887 marts 1889, nr. 388, den 24. december 1888. (Gl. Bakkehus' arkiv).
9. Samme, januar 1891 - februar 1892, nr. 385, den 31. oktober 1891. (Gl. Bakkehus' arkiv).
10. Journalsager 1898-1900, B 2224, den 30. august 1900. (Gl. Bakkehus' arkiv).
11. Om ansættelse af Anna Schad og hendes mand indenfor det københavnske skolevæsen, se Beretning om det københavnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand. 1891.
12. Gl. Bakkehus 1855 - ca. 1970. Arkivregistratur. Udg. af Landsarkivet for Sjælland m.m. 1984.

KVINDE OG KVINDE
IMELLEM

"EN INDERLIG HILSEN FRA DIN EGEN VEN"

- en brevveksling. Th. Langs privatarkiv.

Af Adda Hilden

I sommeren 1886 mødtes skolebestyrerinde, senere seminarieforstander, rektor Theodora Linderstrøm Lang og søstrene Ingeborg og Dagmar Berner på Vandkuranstalten i Silkeborg, det senere Silkeborg Bad. 1) Th. Lang, der netop havde sat det første af sine mange skolebyggerier i gang, var dengang 31 år, og Ingeborg og Dagmar Berner var henholdsvis 26 og 22 år. Mellem Th. Lang og Dagmar Berner udvikledes et varmt venskab, og fra midten af 1890'erne brevvekslede de med hinanden i det mindste een gang om ugen i de perioder, hvor de ikke sås. Og det gjorde de ikke helt sjældent. Dagmar Berner holdt hvert år ferie hos Th. Lang, dels i hendes beskedne sommerhus, "Hytten" i Svejbæk, dels i hendes hjem på skolen i Silkeborg. Th. Lang var ofte i København i forbindelse med sine mange udvalgs- og redaktionsmøder, og hun synes da at have besøgt Dagmar Berner, når hun kunne afse tid til det. Ikke desto mindre havde de altså brug for at føre en kontinuerlig dialog med hinanden, disse to, der for en umiddelbar betragtning i dag kan synes så forskellige: Th. Lang, selvhjulpnen og veluddannet, datter af en tidligt afdød lærer i det sydsjællandske og dybt engageret i sit ekspanderende pige- og kvindeuddannelsesimperium, og Dagmar Berner, som så mange andre af datidens borgerkvinder uden anden uddannelse end sin pigeskolegang, hele livet travlt beskæftiget med ulønnet velgørehedsarbejde, københavnerinde med K, datter af en gammel, aristokratisk embedsmand. Familien var formuende, så hun BEHØVEDE ikke noget arbejde.

Hvad "talte" de om, og hvilken form havde deres brevveksling gennem de næsten fyrretyve år, fra Dagmar Berner var et par og tredive, og til døden skilte dem i 1930. Lad og vælg at se på Dagmar Berners breve fra året 1905, ialt 59 stykker.2)

"Min egen Ven.

En kærlig Tak for dit Søndagsbrev du kære, jeg elsker at vide Søndag Morgen, at der er Brev fra dig."

Sådan begynder mange af Dagmar Berners, i regelen 4 sider lange breve, og de slutter næsten uden undtagelse med:

"En inderlig Hilsen og et Kys fra din egen Ven Dagmar."

Opholdet efter første linie er det overhovedet eneste i samtlige breve; når Dagmar Berner har afhandlet eet emne, går hun uden anden markering af ophold end et punktum videre til det næste. Virkningen kan på en nutidig læser engang imellem være ufrivillig komisk, som når hun i sit brev af 15. april 1905 skriver om påskeugens "Stilhed" og derefter uden overgang udsteder en invitation til frokost en af hel-ligdagene!

Brevene er kun sjældent afsluttet side 4 nederst, ofte er siden vendt på hovedet, og Dagmar Berner har skrevet videre foroven; derefter går hun tilbage til side 3 og skriver, først fornedet så foroven, og dette mønster fortsætter side 2 og 1, så den inderlige afsluttende hilsen står hen over brevets datering, men altså på hovedet. 3) Mange, mange breve er skrevet, mens Dagmar Berner lå i sengen, og er derfor med blyant; det er et lille mirakel, at så mange er velbevarede og let læselige.

Dagmar Berner begynder altid in medias res. Sommetider med en af sine egne oplevelser, en koncert eller en teatertur, noget, hun har læst i en bog, en hændelse fra hendes arbejdsliv eller et emne, som Th. Lang havde været optaget af i sit forrige brev. Sammenlagt skriver deres korrespondance de Th. Langske skolers udviklingshistorie og fortæller om skoleliv i storm og stille, men brevene er også kilde til datidig bevidsthed. Der er næsten ikke det emne, de to ikke i dyb fortrolighed afhandler mellem sig.

Dagmar Berners breve struktureres som regel af hendes associationer, de er båret af stream of consciousness, og i glimt skimter vi hendes sjæl, længselsfuld og sorgbetyngt, frydefuldt jublende over natur- og kunstoplevelser eller stille, ganske stille i det intime skriftlige samliv med den kære veninde.

De var modne kvinder, måske kunne man forvente, at de også var lidt "satte", med faste, forudfattede meninger. I 1905, nærmere bestemt d. 3. maj, fyldte Th. Lang 50 år, og Dagmar Berner var nu 41.

DAGMAR BERNERS BREVE SOM MENTALITETSHISTORISK KILDE

Før vi går til Dagmar Berners breve lidt om mit valg af netop dette kildemateriale.

Året 1905 er ikke valgt ved et tilfældigt dyk i brevbunkerne i Th. Langs privatarkiv; jeg har foretrukket dette år, fordi de store og små, politiske som kulturelle begivenheder, som Dagmar Berner forholder sig til, stadig - i modsætning til så mange andre tilskikkelser, der i tidens løb er blevet døgnfluer - er almen historisk viden, der ikke kræver mange forklaringer for umiddelbart at kunne forstås.

Jeg har valgt at se på året 1905 gennem en anonym kvindes øjne, for uanset modtageren af brevene, Th. Langs position, så er Dagmar Berner i historisk forstand helt anonym. Vi kan finde hendes fødsels- og dødsår og hendes adresse, men hun var ikke indehaver af noget næringsbrev, havde ingen eksaminer, findes ikke på gamle lønningslister, og hun indgik ikke ægteskab, ligesom hun heller ikke fødte børn. Ikke desto mindre er hendes breve med deres detaljerede skildringer fra forskellige sociale miljøer i datidens København en, hidtil begravet, kulturhistorisk skatkiste. Man gætter næppe meget galt, hvis man skønner, at der må ligge mange flere begravede brevskatte fra kvinde til kvinde rundt omkring i arkiver og biblioteker, og det er næppe heller forkert at tro, at private skuffer også rummer kildemateriale, der kunne blive af værdi for vores forståelse af en fjernere eller nærmere fortid.

Derudover er Dagmar Berners breve, p.g.a. modtagerens stilling, kilde til kvindelig uddannelseshistorie og skolehistorie. De er tillige personalhistorisk værdifulde kilder.

Naturligvis gør Dagmar Berners modtager, pionerpædagogen og lederskikkelsen Th. Lang, hendes breve til part i en datidig borgerlig offentlighed. Det forhindrer imidlertid ikke, at de to kvinders fortrolige brevveksling formentlig også illustrerer et karakteristisk, datidigt kvindefællesskab. Det skrevne ord giver os en indsigt, som vi nu om stunder næsten har mistet. Hvad snakker vi egentlig med hinanden om, ofte i timevis, i telefonen?

SAMLIV OG ADSKILLELSE

Året 1905 begyndte mørkt for familien Berner. Den 82-årige familiefar blev alvorligt syg, og under hans sygdom afgik familiens nære ven, slægtning og læge, en langt yngre mand pludselig ved døden. De to søstre Berner følte sig til en vis grad ansvarlige for hans fortvivlede enke, og Dagmar Berners tanker kredsede i de følgende måneder om det at miste:

"Som så ofte når et Forhold mellem Mennesker, der er nøje knyttet sammen, bliver omtalt, gik mine Tanker til vort Samliv, og jeg følte med dyb Taknemmelighed, alt hvad du havde været for mig i de mange År, hvor godt vi har haft det sammen, hvor uendelig meget jeg skylder dig. Du forstår, at i disse dage kan mine Tanker ikke lade være at dvale såmeget ved Samliv og Adskillelse, og så bliver man så inderlig glad ved Tanken om dem, man får Lov at beholde og leve et rigt Samliv med." (1. februar 1905)

Efter et af Th. Langs besøg i København skrev hun:

"Ja det var dejligt at ses lidt, dejligt at få Lov atter at føle, at det er så velsignet at være sammen, så herligt at tale med en forstående Ven. Du er så kærlig imod mig min Ven, så god til at give mig din Tid, så snart du har den, du skulde blot vide, hvor glad du gør mig dermed. Når jeg får Lov at gå rask om i min dgerning, og jeg så ved, at Aftenen skal vi to have Lov at dele sammen! Ja så synes jeg næsten, at sådan en Dag er, som jeg allerhelst vil have den." (22. oktober 1905)

I december, efter en tragisk historie om en tiggende dreng:

"Men nu er det snart Jul, og Gud ske Lov vi har Lov at synge: "Glade Jul, dejlige Jul", den Fest er da ren lys og strålende, højt hævet over al Jordens Smuds og Usselhed, og Gud ske Lov at vort Venskab er rent lyst og uplettet og herligt! Kan du ikke forstå, at jeg til Tider kan sukke efter det lyse og gode i Livet?" (10. december 1905)

ARBEJDSLIV: JORDENS SMUDS OG DET LEVENDE HJERTE

Dagmar Berners arbejde i Holmens sogns menighedspleje bragte hende indenfor hos nogle af byens dårligst stillede familier, bl.a. i den del af sognet, der gik under navnet "Mayonnaise-kvarteret", gader som Hummergade, Laksegade og den nu forsvundne Smedens Gang.

Ikke mindst børnenes opvækstvilkår kunne gå hende på; hendes breve er fortsatte romaner om elendigt stillede børn, og hendes vrede og sorg over kun at kunne hjælpe lidt og kun på visse betingelser er ofte stor. Således når hun ikke må række en syg kone en hånd, fordi konen på papiret ikke er rigtig kone, men lever i et uægteskabeligt og derfor ukristeligt parforhold. Eller når værgerådet tøver med at fjerne et toårs barn, der opholder sig på gaden alene, mens familien iøvrigt synes at ernære sig ved hans 8-årige brors tiggerti.

Begyndelsen i Silkeborg: Skoleholderske Th. Lang med sin private pigeskole. 1883. Fotografiet er taget foran det lille hus i Nygade, hvis ene lejlighed busede skolen. (Th. Langs privatarkiv. Lokalhistorisk Samling, Silkeborg).

*Til venstre: Den unge skolebestyrerinde og seminariefors­tan­der Theodora Vilhelmine Linderstrøm Lang. Udateret fotografvure, formentlig fra slutningen af 1890'erne. (Th. Langs privatarkiv. Lokalhistorisk Samling, Silkeborg).
Til højre: Den nære veninde Dagmar Berner, der igennem 30 år brevvekslede med Th. Lang en gang om ugen. Ca. 1905. (Th. Langs privatarkiv. Lokalhistorisk Samling, Silkeborg).*

Det første hold forskolelærerinder i Danmark med deres lærere. 1892. Forstanderinde Th. Lang er nr. 3 fra venstre i 2. række. (Th. Langs privatarkiv. Lokalhistorisk Samling, Silkeborg).

Eller når en pige på halvandet mishandles så forfærdeligt, at Dagmar Berner frygter for, at hun "vil bukke under", før værgerådet når at gribe ind.

Dagmar Berner fortæller mange søde og pudsige historier om sine asylbørn, men hendes fortællinger er ofte præget af hendes pessimistiske forestillinger om den fremtid, der venter de fleste af dem.

Der er enkelte solstrålehistorier, f.eks. om den musikalske Johan, hvis familie ejer en violin. Ved sin musikglade og musikudøvende søster Ingeborgs hjælp skaffer Dagmar Berner Johan violintimer hos en anset konservatorielærer:

"I dette Øjeblik havde jeg Besøg af Johan, der havde fået sine første rigtige Stykker for, han strålede, (..) nu skal han rigtig tage fat med Alvor. Undertiden tænker jeg, at han måske nu oplever sin lykkeligste Tid, for nu spiller han sikkert med et Mål for Øje, han tror, han når, og hvem ved, om han når det?" (23. maj 1905)

Johan nåede sit mål; han blev kgl. kapelmusikus, og Dagmar Berner fik den glæde at følge ham og senere også hans familie på tæt hold resten af livet.

Også de gamle ser hun til. Ikke sjældent sidder hun ved et dødsleje og føler døden som den eneste rigtige udgang på et usselt liv. Og hun klager:

"Åh du skal ikke ønske dig at få min Ro ved Sygeseng og et Dødsleje, det er dog en af de Skyggesider, der følger med min Virksomhed, at man let sløves, endogså overfor Døden, det er langt bedre, sålænge man går op med Liv og Sjæl i det enkelte Tilfælde, end når Vanen kommer med sin grimme Magt og kaster et beroligende Skær over det hele!" (10. december 1905)

Det er vel sådanne tanker, der ved forårstide får hende til at læse Davids salmer og skrive til Th. Lang:

"..jeg må altid standse ved det Sted i d.22nde "eders Hjærte leve altid", det er sådan en henrivende Tanke, synes jeg, at netop Hjærtet altid skal leve, det kan ikke dø. Så er der tillige sådan en Formaning i dette, for det er også forfærdeligt, når der kommer disse døde Tider i vort Liv, når det er, som om der var en Stilstand inde i os, så er det naturligvis, at Hjærtet ikke lever." (24. april 1905)

Men undvære sit opslidende arbejde kan hun heller ikke, og da man ønsker netop hende som fast kontaktperson mellem menighedsarbejde og værgeråd med den begrundelse, at hun står midt i arbejdet, udbryder hun:

"Er det ikke en herlig Tanke at stå midt i et Arbejde. Jeg forsikrer dig, der gik en stille Jubel igennem mig, da hun sagde det, for man kan ikke være taknemmelig nok for at få Lov til at stå midt i Arbejdet, vel?" (12. november 1905)

Den følelse delte hun med mange af sine ligestillede medsøstre på det tidspunkt. Det meningsfulde arbejde til samfundets bedste blev, hvis de fik lov at påtage sig det, livets mening for dem.

Dagmar Berners respekt for Th. Lands arbejdsbyrde og selvskabte virksomhed var nærmest præget af ærefrygt, og hun vidste nøje, hvad arbejdet betød for veninden:

"Jeg kan så dårligt skille dig og dit arbejde fra hinanden, du og det hører for mig så stærkt sammen, du ved nok, jeg elsker at se dig midt i det hele." (1. maj 1905)

I samme åndedrag beskriver hun sine følelser i forbindelse med dagens 1. maj-demonstration, hvis hovedtema var 8 timers arbejdsdagen:

"På en Måde forstår jeg godt Tanken i den kortere Arbejdstid, hvis Arbejderen brugte Resten af Dagen til noget godt, men desværre, det er der såmange, der ikke gør. Arbejdet kunne også fordeles på flere Hænder, når hver arbejdede kortere, man jeg tror, at Arbejderen ikke endnu er moden nok til at forstå rigtig at bruge sin Fritid."

Nogle måneder senere træffer hun på Tisvilde badehotel en stærkt samfundskritisk, svensk redaktør:

"Jeg kender så godt selv til at blive fortvivlet over hele Samfundsindretningen og føle mig som Socialist, men det er jo let nok at gøre, sålænge man bor på Badehotel om Sommeren, spiser Masser af gode Sager og bebor en stor Lejlighed om Vinteren. Når man lever på den Måde, giver jeg umådelig lidt hverken for min egen eller andre Menneskers Socialisme, for så kommer man så grumme let til den." (20. juli 1905)

"..mere og mere tror jeg, at vi i Grunden slet ikke kan bedømme andre efter vort eget, men det er så svært rigtig at forstå, at næsten enhver Ting kan ses fra to Sider." (28. juli 1905)

TRO OG TVIVL I EN BRYDNINGSTID

Dagmar Berner og Th. Lang var begge troende kristne, de var søgende gemytter, og alle religiøse og kirkelige spørgsmål interesserede dem og optog megen plads i brevene:

"Hvad mener du om Morten Larsen, der ikke alene vil have Rationalister, men også Spiritister ind i Folkekirken. 4) nu synes jeg nok, det bliver for galt, jeg ser dem holde spiritistiske Seancer i Holmens Kirke! Nå, vi går jo stærkt henimod at Folkekirken falder, men mon det så vil gå bedre? Det er vist et stort Spørgsmål." (1. oktober 1905)

"Jeg har læst sådan et lille fængslende Stykke af Jacob Knudsen i Dansk Tidsskrift 5), der hedder Religiøst Frisind, underlig er den Mand, det er vist, og frisindet så man næsten ikke tør følge ham, selv om man havde Lyst. Det han forfægter, er (...) at der godt kan findes Kærlighed mellem en Fritanker og et troende Menneske, fordi Kærligheden har sit Udspring i Gud (...). Knudsen siger videre, at Kærligheden mellem Fritankeren og den Troende kan findes, hvis den første er døbt, ellers ikke. Det er sandelig at tillægge Dåben en vældig Betydning, at man skal kunne mærke på Mennesker, om de var døbt, selv om de ikke ejede noget bevidst personligt Gudsforhold. Jeg ved ikke, om det vilde være mig muligt at gøre sådan en Definition, måske jeg i Grunden aldrig har truffet andre udøbte Mennesker end Jøder, og deres Særpræg er jo så vældigt (...). Jeg læste også en Artikel i dansk Tidsskrift af Carl Koch 6) om Buddhismen, hvor har den dog en vældig Magt, man kan ikke lade være at tænke sig, at der en Gang vil komme til at stå en vældig Kamp mellem den og Kristendommen, navnlig da den lader til at opsuge så mange af Tidens Tanker og omdanne dem efter dens System." (6. maj 1905)

"I Grunden synes jeg, at det ser ud, som om de Christne vil komme til at gå meget alvorlige Tider i Møde, når man tænker på Buddhismens Magt, og på hvad Følgen vil blive, hvis Japannerne, som jeg dybt beundrer, går hen og får en så vældig Magt, at de får Lyst til at drage videre." (9. juni 1905)

Dagmar Berner beklager i samme brev, at mennesker går rundt og opfinder så meget, som er "nøjagtig lige så mærkeligt at tro på." For det kan være svært nok altid at tro, at Gud vil det bedste:

"Det er Livets Modsætninger, de forunderlige Dødsfald, som når en Moder tages bort fra sine små, der gør, at det kniber med helt at lægge alt i Guds Hånd og bøje sig ind under hans Vilje, ja det er vel i Grunden alt det for os uforståelige i hele Livet." (23. marts 1905)

Dagmar Berner var iøvrigt ikke blødsøden, hvad en kone i Smedens Gang fik at føle ved et af hendes besøg. Hun skriver, at huset er et af de værste i sognet, og da hun var der, lå folk rundt omkring og sov ud efter "Nattens Arbejde". Konen, der øjensynlig havde været lidt for smart til at skaffe sig mere eller mindre berettiget hjælp fra flere

sider, havde overfuset Dagmar Berner og tilsidst dramatisk ophidset truet med at hænge sig selv og børnene i kroge i stuens loft.

Dagmar Berner tog situationen køligt, skældte konen ud, arrangerede asylplads til et af børnene og meldte familien til værgerådet.

"Jeg håber, Værgerådet vil skynde sig lidt at skride ind, ellers tror jeg nok, jeg gør lidt Vrøvl, for jeg kan ikke holde ud at se alle de Børn blive ført lige ind på Forbryderbanen. Jeg kommer efterhånden på det Punkt, at jeg synes, det forunderligste er, at ikke mange flere endnu bliver Forbrydere." (23. november 1905)

H.C. ANDERSEN-ÅRET 1905

1905 var hundredåret for H.C. Andersens fødsel. Th. Lang festligholdt dagen på sine skoler; Dagmar Berner var "ovre" på teatret, d.v.s. gik i Det kgl. Teater fra sin bopæl i Tordenskjoldsgade, og hun havde haft en dejlig aften. Hun brød sig nu ikke meget om Andersens skuespil "Ole Lukøje", som i dagens anledning stod på programmet. Hun var tilbøjelig til at mene, at man måske ikke burde spille tid på netop det i 1905. Professor Vilhelm Andersen 7) havde holdt fest-talen:

"..(hans) Tale var udmærket god, kun lidt for lang. Ganske vist gjorde han lidt meget "Grin" med Andersen som Menneske, men det er jo svært at lade være med, dog synes jeg ikke han havde behøvet at citere Heibergs glimrende Satire i En Sjæl efter Døden, da Andersen læser op i Helvede." (8. april 1905)

Sammen med sine asylbørn gør Dagmar Berner meget ud af H.C. Andersen-året, og hun er begjstret for

"en nydelig Udgave af Eventyrene til en utrolig billig Pris, (..) jeg kan så forførdelig godt lide, når noget, der er billigt, tillige er smagfuldt, og det synes jeg, dette er i ualmindelig høj Grad. Der stod i Dag en varm Opfordring i Nationaltidende til Folk om at holde denne Udgave til de sønderjyske Børn (..) Ingeborg vilde straks holde et Eksempplar dertil, jeg holder to i Forvejen." (25. marts 1905)

En af de aviser, som Dagmar Berner dagligt læste, var Flensborg Avis - Sønderjyllandsspørgsmålet levede i disse kvinders hjerter - sammen med så mange andre af tidens spørgsmål.

STORPOLITIK VED ÅRHUNDREDSKIFTET

1905 var også året for Norges løsrivelse fra unionen med Sverige. Sagen optog de to veninder levende, så meget mere som den overbeviste skandinavist, Th. Lang netop det år stod som hovedarrangør af det nordiske pigeskolemøde, der som sædvanlig skulle afholdes samtidig med de regelmæssigt tilbagevendende nordiske skolemøder.

Th. Langs situation var ikke helt nem; der var avispolemik om spørgsmålet, og megen svensk bitterhed mod dansk støtte til norsk selvstændighed kom til udtryk i dagblade og tidskrifter og i breve til Th. Lang fra de ellers så trofaste svenske veninder og kolleger. 8) Dagmar Berner skriver:

"..til Svenskerne, om hvis Opførsel ingen Nordmand, der elsker sit Land kan have mere end EN Mening, da det viser sig, at Svenskerne kun vil have Norge som "Vasalstat" o.s.v. Det er dog i Grunden en forfærdelig Måde at være forenede på, og trist at de slet ikke kan forstå hinanden, forsamlede kunde de dog gælde noget, men hver for sig synes jeg ikke, de kan regnes for meget." (2. april 1905)

Senere på året melder hun, at det

"...begynder....at knibe lidt med Enigheden i Norge angående Konge eller Republik, jeg kan ikke forstå, at de ikke straks vælger det sidste, men de må vel have deres Grunde." (8. oktober 1905)

Dagmar Berner havde ikke meget til overs for institutionen kongehuset. Sidst på året optager andre storpolitiske begivenheder hende:

"Forresten kan jeg ikke godt tænke på andet end Rusland, nu har vi da sikkert Revolutionen. Tænk i Grunden hvad det vil sige, når Folket sådan rejser sig og forlanger sin Ret, men hvor jeg synes, det måtte komme, russiske Selvherskertilstande i 1905 synes jeg er en Umulighed. Det bliver spændende at se Aviserne i Aften." (Udat. 1905)

"..Selvherskeren er nok blevet bange. Hvor jeg dog tror, han er en Pjalt (...) inderligt glæder det mig, at Eneherskertanken får sit Dødsstød, den er mig så meget imod, jeg elsker den personlige Frihed. Det ligger måske særligt i, at jeg godt ved, at jeg har alt for svært ved at rette mig efter de Forhold, man skal rette sig efter." (5. november 1905)

I et tidligere brev havde Damgar Berner, menneskekærlig som hun også var, tilføjet:

"Jeg synes nu alligevel, det er rart, at Enkekejserinden er her, jeg kunde ikke så godt lide, at hun en Dag blev sprængt i Luften." (29. oktober 1905)

DE PERSONLIGE GLÆDER

Midt i det opslugende storpolitiske spil begynder et brev således:

"Vi var ovre at høre Herold 9) i Bajadser, og smukkere synes jeg aldrig han har sunget, og så har han et dramatisk Talent, som Masser af Skuespillere kunde misunde ham." (8. oktober 1905)

Et andet brev er een lang glædeshymne:

"Det var henrivende at se Fru Hennings 10) spille Agnes i Fruentimmerskolen aldeles vidunderligt, endelig en Gang fik man da Lov at sidde og nyde Kunst, der sprang lige ud af Hjærte og Sjæl. (...) Efterhånden som Personen vågnede i hende, som hun følte at også hun havde ret til at fordre noget af Livet, til at blive lykkelig, voksede hendes Spil til en Fasthed og Sikkerhed, så man forstod, at HUN lod sig ikke bøje, (...).. hver fin Replik gik som et Pust igennem Theatret, alle var med, og tænkte kun på hvad de fik oppe fra Scenen." (17. december 1905)

Dagmar Berners liv havde mange facetter:

"Vi var en dejlig Tur forleden Dag med fem Børn (...) ud på en Mose temmelig langt borte, da jeg gerne vilde se, om der fandtes interessante Planter der. Du skulde vide, hvor dejligt der var, og hvor morsomt det var at finde den Flora, der netop skal høre med på sådan et Sted. Efterhånden dukkede alt det op, jeg søgte og meget mere til. Botanik er dog vældig morsomt. Hør sig mig blev Grækernes Lig på Aleksander den Stores Tid brændt? Jeg læste nemlig noget i Springer 11), hvoraf jeg fik det Indtryk, men ærlig talt har jeg ikke troet det, derfor vil jeg bede dig sige mig det." (Tisvilde. 17. august 1905)

Senere i samme brev:

"Jeg fik et så velskrevet Brev fra min gamle Mad. Ellingsen, der har levet Størsteparten af sit Liv i Tugthuset og tillige så rørende. Hun havde mistet en Søster i Sommer, og følte sig derfor endnu mere ene og forladt, det gamle Skind, en tristere Tilværelse kan man ikke tænke sig, "forskyldt og uforskyldt" som hun skrev, og så skriver hun bedre for sig end mange "såkaldte" dannede. Der er noget forunderligt gri-bende ved sådan en Eksistens, og nogedgså varmende ved at få Lov at sprede blot en lille bitte Smule Lys ind i en sådan Tilværelse. (...), det er disse små Oplevelser, der aldrig kommer ud, der giver en Kraft til og Tro på sit Arbejde."

Det er et sjældent brev, der ikke inddrager enten hendes egen eller Th. Langs arbejdssituation, og alle sider af den store skolevirksomhed i Silkeborg har hendes interesse. I februar undrer det hende ikke spor, at karnevalsplanerne vækker forargelse, og des mere glæder hun sig på venindens vegne over, at karnevallet havde været så vellykket. Hun følger med i den travle eksamenstid, og når aviserne bringer referater fra Th. Langs omfattende foredragsvirksomhed, sluger hun dem, skønt hun meget ofte kender manuskriptet og har sat sig ind i tankegangen.

INTIME BETROELSER

Ingen af dem var særlig robuste. Th. Lang sloges hvert efterår med bronchitis, som hun ikke sjældent kunne have glæde af hele vinteren:

"I Dag vælter Sneen ned, blot du tåler den Kulde." (12. februar 1905)

"I Dag har vi strålende Solskin, det må vist kunde smelte Slimet i dine Bronchier, gid det kunde, nu synes jeg, det var rart, om du snart blev rask." (10. marts 1905)

Ustandselig bekymrede hun sig om venindens helbred. Selv led hun af en underlivssygdom, som man dengang ikke gerne opererede for. Hun klagede gang på gang.

"Blot mine Regler vilde komme, så blev det nok helt godt." (Udat. 1905)

I forbindelse med Th. Langs påskebesøg skrev hun afsluttende i sit sidste brev, før de skulle mødes:

"Min kære Ven, blot du nu snart måtte blive af med dit Forkølelsesroderi, så at du atter var helt frisk. Jeg skal mærkelig nok IKKE ligge, mens du er her, mine Sager kommer i den sidste Tid nogle Dage for tidligt, så jeg er snart færdig for denne Gang."

Trods den store fortrolighed mellem dem, trods de hyppige besøg, de aflagde i hinandens hjem, forblev Th. Langs livslange samlever og kollega Anna Höltzermann 12) i Dagmar Berners omtale: Frk. H. Der er hilsen til hende i næsten alle breve, ligesom der bringes hilsen fra Dagmar Berners far og søster, men en nærmere omtale af Anna Höltzermann findes kun i forbindelse med hendes sygdomsperioder. Dagmars og Theodoras venskab har været deres alene, noget helt og holdent privat mellem de to.

Nytårsaftens eftermiddag, da året 1905 er ved at rinde ud, har Dagmar Berner en stille stund med "sin egen Ven", mens hun skriver til hende for at takke for året, der er gået:

"Så har jeg altid ved Årsskiftet det egoistiske Ønske, at du og jeg må få Lov at leve rigtig meget sammen i Året, der kommer. Ja min egen Ven inderlig Tak for hver Stund du har givet mig i det sidste År, som i såmange tidligere, du ved, hvormegen Glæde du gør mig derved." (31. december 1905)

DET NÆRE VENSKABS OPSTÅEN

Det tidligste bevarede brev fra Dagmar Berner til Th. Lang er dateret d. 16. oktober 1892. Det er stilet til "Kæreste Theodora" og underskrevet: "Deres altid meget hengivne Dagmar Berner." Det er en tak for Th. Langs hilsen til hendes fødselsdag. Tilsyneladende har venskabet mellem de to kvinder udviklet sig langsomt og stilfærdigt igennem en år-række, indtil det fra midten af 1890'erne skiftede karakter og blev det tætte, inderlige forhold, som 1905-brevene vidner om.

På det tidspunkt gennemlevede Th. Lang en dyb krise, der ikke nærmere skal omtales her. I denne svære tid kom netop Dagmar Berner hende så nær, at hun kunne hjælpe og støtte hende.

Th. Lang skrev i 1898 til Dagmar Berner:

"Var det mon bedre at tage alt så jævnt og roligt og køligt, som jeg synes, de fleste andre Mennesker gør? Men ved de saa, hvad det er at give noget af sig selv? Mon du husker en Samtale, vi havde for to Aar siden (..), hvor jeg fortalte dig, at jeg fra nu af vilde forsøge at lukke mig inde i mig selv, at jeg næsten var blevet bange for at faa Venner? Du haanede mig lidt og bad dig som sædvanlig fritaget for mine Teorier, og saa kom du mig fra den Stund af i Møde med en Varme, som om du havde foresat dig, at hvis der var noget, der var ved at fryse til, saa skulde det tøs op? For mig fik det stor begyndning, og i disse to Aar har jeg "Levet" mere, det JEG kalder at leve, end i lange Tider forud, maaske mere end nogen Sinde." (30.oktober 1898). 13)

Dagmar Berner var en anonym borgerkvinde, tilmed en af de "overflødige" ugifte. Økonomisk var hun vel bedre stillet end flertallet, men hun var formentlig fuldt så arbejdsom i sit beskedne, frivillige hjælpearbejde.

Th. Lang blev i sit lange liv mere eller mindre offentlig ejendom, så ubestridt den ledende indenfor kvindelige pædagogkredse efter N. Zahle, hendes gamle lærerester. Efter hende overtog Th. Lang førerstilingen i den danske kvindese-minarieverden, der, indtil Ribe Statsseminarium for kvinder blev åbnet i 1918, måtte klare sig uden statsligt flagskib.

OM ARKIVALIERNE

Th. Langs privatarkiv og Th. Langs skolers arkiv er deponeret i Silkeborg lokalhistoriske Samling. I 1977 blev Th. Langs private gymnasium til Silkeborg Amtsgymnasium og skolen blev flyttet til nye bygninger. Ved oprydning i forbindelse med flytningen blev de store mængder af arkivalier fra skolens grundlæggelse i 1882 og frem til nutiden fundet, ligesom man blev klar over, at Th. Lang havde efterladt sig et meget stort privatarkiv. Der findes i dette en stor mængde breve, dagbøger, rejsekildringer, sange, fotos, foredragsmanuskripter og dertil en del familiepapirer: hendes tidligt afdøde fars, hendes brors og endelig fra hendes mors svenske slægt en noget tilfældig samling familiedokumenter. Disse sidste går tilbage til tiden omkring 1800, så arkivet spænder over ca. 150 år.

Deponeringsaftalen er dateret d. 17. maj 1979; umiddelbart derefter blev arkivet overflyttet til Silkeborg lokalhistoriske Samling, der lod udarbejde en foreløbig registrant.

Ifølge aftalen overtager Silkeborg lokalhistoriske Samling arkivalierne som depositum, og de er ikke tilgængelige, før de er over 80 år gamle. Dog kan en eventuel bruger indhente skriftlig tilladelse til at benytte dem hos den til enhver tid siddende rektor for Th. Langs HF-kursus; hvad der i dag er tilbage af Th. Langs undervisningsinstitutioner er dette kursus og en ti-årig barneskole.

Arkivalierne i Th. Langs privatarkiv, der tillige indeholder en beskeden samling arkivalier efter Th. Langs niece og efterfølger Karen Linderstrøm-Lang, er adskilt fra institutionernes arkiv og registreret under journalnummer 1979/87. Arkivet består af ialt 24 ks/bd.

Th. Lang har, måske som pensionist, mens hun syslede med planer om at skrive sine erindringer, selv ordnet dele af privatarkivet, f.eks. de mange rejsebreve, som hun sendte hjem til skolen fra sine talrige kombinerede studie- og rekreationsrejser. Mange af Dagmar Berners breve er lagt i pakker for sig og forsynet med et årstal. Th. Langs håndskrift er let at kende, så sporene efter hendes eget arbejde med arkivalierne er ikke vanskelige at få øje på.

Fra tid til anden er dele af hendes egen korrespondance blevet tilbagesendt; det gælder således mange års brevveksling med hendes broder, C.F. Linderstrøm-Lang og en del Dagmar Berner-breve. Karen Linderstrøm-Lang har benyttet arkivalierne til udarbejdelse af sin lille bog om Th. Lang: Theodora Lang. Et hundredårsminde, Silkeborg 1955. Dens første 24 sider repræsenterer Th. Langs egne optegnelser og dækker tiden frem til 1882, det tidspunkt, hvor hun begyndte sit arbejde i Silkeborg.

Institutionens arkivalier er ordnet i to hovedgrupper, nemlig de pædagogiske og de administrative. Begge grupper er registreret under jr.nr. 1979/86.

De pædagogiske arkivalier er pensaaopgivelser, elevfortegnelser, karakterprotokoller etc., og de er opdelt efter skoleform: Seminariets sager er signeret S, forskoleseminariets F, børneskolen B, og gymnasiet findes under G.

De administrative arkivalier, d.v.s. kasse- og regnskabsbøger, officiel korrespondance etc. følger samme inddeling, men det må her siges, at meget materiale, der rettelig hører hjemme under institutionens arkivalier, er at finde i privatarkivet. Når Dagmar Berner skriver, at hun ikke kan skelne mellem veninden Th. Lang og skolelederen, siger hun rent faktisk, at en opdeling af Th. Langs liv i en privat og en offentlig sfære er en umulighed. Hvor Th. Lang havde mulighed for det, blev hun ven med en ministeriel tilsynsførende eller en årligt tilbagevendende censor, og korrespondancen farvedes af venskabsforholdet. Det kan være hende selv, der omhyggeligt har placeret de allerfleste skrivelser fra forældre og elever i privatarkivet - efter sagens natur burde de høre hjemme under de administrative arkivalier.

Institutionsarkivet er på 78 ks/bd, og det er mangelfuldt. Th. Lang havde ikke megen sans for at gemme sin arbejdsindsats til eftertiden, og som regel er de officielle arkivalier først reglementerede fra det år, da hendes skole fik dimissionsret for den pågældende gren. Men heller ikke derefter er de komplette. Således er en del ministerielle pligtskrivelser, f.eks. årsberetninger, kun til stede i (ufuldstændig) kladdeform, kradset ned på afrevne foliosider fra det samme ministeriums skrivelser til: Hr. Seminarieforstanderen!

Skal man finde Th. Langs officielle skrivelser i fuldt omfang, er man nødt til at gå i Rigsarkivet og finde dem frem fra Kultusministeriets arkiv, under den relevante skoleform.

Men ikke desto mindre er det et rigt arkiv, der med udbytte vil kunne benyttes til uddannelseshistorisk forskning, f.eks. giver det oplysninger om oprettelsen af Statens Forskolelærerindeseminarium ved Vejle i 1892, som næppe kan findes i noget andet arkiv. Th. Lang var, som stifter af det første forskoleseminarium i 1891 og medlem af den ministerielle kommission til indretning af forskolelærerindeuddannelsen, meget centralt placeret.

Institutionshistorisk vil en kombination af institutionens arkiv og privatarkivet være velegnet, men også i en bredere uddannelseshistorisk sammenhæng, f.eks. i forbindelse med de kvindelige pædagoguddannelser og fagdidaktisk ikke mindst om faget håndarbejde er der meget at hente. Det siger vel

næsten sig selv, at privatarkiv og institutionsarkiv er en guldgrube for den, der vil skrive Th. Langs biografi. Også andre personalhistorisk arbejdende kan finde oplysninger af værdi i privatarkivet. Th. Lang havde nær kontakt med mange af sin samtids kendte uddannelsesfolk, og hendes pædagogiske kontaktnet til de nordiske lande var omfattende. Der findes en del materiale fra hendes redaktørtid af Bog og Naal i privatarkivet; medredaktør og bidragydere blev ikke sjældent hendes gode venner.

Arkivalierne har hidtil ført en upåagtet tilværelse, ingen har benyttet dem i forskningsmæssigt øjemed. For tiden beror en del af institutionsarkivet og det meste af privatarkivet i Roskilde lokalhistoriske Samling, hvor det er deponeret til brug for mit arbejde med de danske lærerindeuddannelser og med personen Th. Lang.

NOTER OG REFERENCER

1. Theodora Linderstrøm Lang, 1855-1935, eksamineret almuelærerinde fra N. Zahles almuelærerindekursus 1882, s.å. bestyrerinde af lille privat pigeskole i Silkeborg. Hun oprettede følgende institutioner: Højere pigeskole 1886, forskolelærerindeseminarium 1891, kvindeseminarium 1896, gymnasium 1907. s.å. fortjenstmedaljen i guld. Th. Lang havde sæde i talrige ministerielle udvalg og kommissioner, var redaktør for Danmark af det internordiske tidsskrift for kvindelig opdragelse og uddannelse Bog og Naal, 1893-1914. Medlem af Dansk Kvindesamfund og medstifter af Silkeborg-kredsen, medlem af værgeråd og menighedsråd, stiller for Venstre (I.C. Christensen), o.m.m.
Dagmar Berner, 1864-1930, datter af Det kgl. Teaters mangeårige administrator Gottlob Berner. Uddannelse havde hun ikke i traditionel forstand, men hun har været uhyre belæst og meget vidende f.eks. om teaterforhold, kirkeligt og verdsligt hjælpearbejde o.m.m. Dagmar Berner arbejdede til sin død i Holmens sogns menighedspleje og i Det københavnske Asylselskab.
2. Dagmar Berners breve til Th. Lang, Th. Langs privatarkiv, journalnr. 1979/87, Pl, private breve 1892-1929. Dagmar Berners breve er ikke alle bevarede, og de er kun for nogle få års vedkommende lagt i bunker og omslag for sig. Om Th. Lang ved Dagmar Berners død har haft lejlighed til at hjemtage sine egne breve vides ikke, men de findes i P4 for årene 1907-1910.
3. Th. Langs breve er ikke sjældent små ark, nedkradset i et frikvarter eller i en ledig stund om morgenen, før hun skulle begynde sit arbejde. Men mange breve er på 4, 6 eller 8 sider. Også Th. Langs breve er overskrevet som Dagmar Berners; ikke helt sjældent er næsten hele side 1 beskrevet på langs, vinkelret hen over sidens oprindelige indhold - fuldt læseligt, når man først har vænnet sig til faconen!
4. Morten Larsen, 1851-1936, præst, forfatter til adskillige kristelig-polemiske værker, ønskede en bekendelsesløs folkekirke som politisk-økonomisk ramme om frie menigheder. (Dansk Biografisk Leksikon (DBG), bd. 6, 3. udg.)

5. Jakob Knudsen, 1858-1917. præst, forfatter, bl.a. til romanerne *Gæring-Afklaring*, 1902 og *Sind*, 1903. Jakob Knudsen måtte efter skilsmissen fra sin første kone forlade præstegerningen. (DBL. bd. 6, 3. udg.)
6. Carl Koch, 1860-1925, præst, forfatter, lærer v. Askov højskole, blandt meget andet forfatter til *Buddha og den ældre Buddhisme*, 1891. (DBL. bd. 6, 3. udg.)
7. Vilhelm Andersen, 1864-1953. dr. phil., professor i dansk litteraturhistorie ved Københavns Universitet. (DBL. bd. 1, 3. udg.)
8. Th. Langs privatarkiv, journalnr. 1979/87, Pl, private breve 1892-1929, indeholder adskillige sådanne breve, bl.a. fra Th. Langs nære veninde og kollega skolebestyrerinde Anna Rönström i Lund.
9. Vilhelm Herold, 1865-1937, kgl. operasanger: "Når han sang, blev opera til skuespil." (Robert Neiiendam i DBL. bd. 6, 3. udg.)
10. Betty Hennings f. Schnell, 1850-1939, kgl. skuespiller. Hun formede i 1879 "verdens første Nora" i *Et Dukkehjem* af H. Ibsen. (Robert Neiiendam i DBL. bd. 6, 3. udg.)
11. A.H. Springer, 1825-91, fremtrædende tysk kunsthistoriker. Dagmar Berner nævnede allerede i maj i et brev til Th. Lang, at hun var begyndt at læse Springer, men hvilket af hans mange værker, der er tale om, ved jeg ikke, kun at hans *Grundzüge der Kunstgeschichte* var oversat til dansk.
12. Anna Höltzermann, 1863-1933, ueksamineret lærerinde, medbestyrerinde v. Th. Langs pigeskole, uddannede sig især som lærer i engelsk gennem årskursus på Statens Lærerhøjskole og ved studieophold i England.
13. Brevet er citeret fra et uddrag i Karen Linderstrøm-Lang: *Et hundredårsminde, Silkeborg 1955*, hvori der findes talrige citater af Th. Langs breve til Dagmar Berner. Det brevmateriale, som Karen Linderstrøm-Lang har benyttet, har jeg indtil videre ikke kunnet finde i privatarkivet.

FRA MYTE TIL GÅDE

- om arkivalske spor efter en historisk skikkelse

Af Birgitte Possing

I 1986 fik jeg det privilegium at være den, der åbnede det store - på Landsarkivet for Sjælland m.m. - opbevarede arkiv efter Natalie Zahle (1827-1913). Det var delt i et privat- og et skolearkiv, omfattende ialt 417 pakker og bind, hver indeholdende fra nogle få til over femhundrede ark eller foliosider. To arkivregistraturer og en brevregistrant gav en oversigt over indholdet, og det var iøjnefaldende, at Natalie Zahle omhyggeligt havde gemt tusindvis af breve. For første gang skulle arkivet blive brugt som fundament for en biografi over den store pionerpædagog og institutionsbygger.¹⁾

DEN FORSVUNDNE KORRESPONDANCE

Een af de første handlinger, jeg foretog, var at lede efter korrespondancen mellem Natalie Zahle og hendes skotsk-norske ven, Mary Archer, som var hendes nære fortrolige gennem fyrretyve år.

Det var mig nemlig bekendt, at de to venner ivrigt havde korresponderet fra de mødtes i 1864 til 1908, da Mary Archer døde. Faktisk havde brevvekslingen fundet sted "en Gang om Ugen", hvilket Natalie Zahle i et brev havde betroet digteren Chr. Richardt. 2) Oplysningen kunne bekræftes af Henriette Skram, som i sin 1914-biografi over Natalie Zahle, der var hendes plejemoder og ven gennem et langt liv, netop brugte udtrykket "ivrig Korrespondance" om de to kvinders brevvekslinger.

Skram havde ikke blot omtalt, men også karakteriseret brevvekslingerne til i starten mest at dreje sig om

"vore politiske Forhold, om Krigen og dens Nederlag, om Tab og Sorg og Skuffelse, og det var en Lise for Frk. Zahle frit at kunne udøse al sin Smerte til en forstaaende Ven, der med

sit større og videre Syn på Forholdene, ogsaa som de stillede sig for et britisk Øje, tit kunde finde baade et trøstende og et retledende Ord. Senere antog Korrespondancen ogsaa en mere intim Karakter." 3)

Ihukommende disse kendsgerninger var det ikke usandsynligt, at der i et velbevaret og stort privatarkiv som Natalie Zahles skulle findes mange hundrede, ja måske tusinder af breve fra bemeldte korrespondance. Et ugentligt brev i en periode på fyrretyve år, giver et nemt regnestykke: nemlig 1x52x40, hvilket bliver ialt 2.080 breve fra Mary Archer i Zahle-arkivet. Regner man med, at halvdelen eller to tredjedele er gået tabt i den tid, hvor arkivet lå uordnet og ubeskyttet hen på N. Zahles Skole, skulle der stadig kunne være mellem syv hundrede og et tusinde breve tilbage. Set i lyset af den påståede, åbenhjertigt fortrolige tone i brevvekslingen kunne man dog forvente, at nogle breve kunne være destrueret, hvis de omtalte andre og måske kendte skikkelser mindre heldigt, eller hvis de udstillede nogle af brevskrivernes egne mindre flatterende sider.

Alt i alt havde jeg forventet at finde mindst to til fem hundrede breve fra korrespondancen - og naturligvis håbet på flere.

Og jeg havde forventet at kunne spore det samme antal breve fra Natalie Zahle til Mary Archer i et privat eller offentligt arkiv i Norge.

Grunden til, at jeg som min første handling ville kaste mig over Zahle/Archer-korrespondancen var den, at jeg håbede her at finde en ledetråd - et skelet for min fortolkning af Natalie Zahles liv og værk. Jeg forventede med andre ord, at en så fortrolig og højfrekvent brevveksling indeholdt en ærlig umiddelbarhed - et dybt personligt nærværende udtryk for, hvem hun var eller om, hvem hun synes, hun burde være. Der har eksisteret mange myter om hendes personlighed, om motiverne for hendes værk og om de længsler, der lå bag hendes enestående indsats - myter, der har afspejlet eftertidens projektioner på hende, snarere end givet et reelt billede af hendes samtidige tilværelse, ønsker og mål. 4) Problemet har været, at ingen biografer tidligere har søgt at trænge ind bag Natalie Zahle-myten ved at søge primære kilder fra hendes samtid. Nu var sådanne kilder fundet i rigt mål i arkivets gemmer.

Men der var INGEN breve fra Archer/Zahle-korrespondancen i arkivet - ikke engang et brevkort, en adresse eller en invitation! Ikke-eksistensen virkede tankevækkende, ja, ligefrem overvældende og påtrængende. Den blev pludselig til et tilstedeværende hul - en fysisk konkret mangel, der virkede som et spor og en kilde i sig selv.

Dette "hul" kunne ikke sammenlignes med sædvanlige arkivaliske mangler eller inkomplette samlinger, som er resultatet af flytninger, lemfældige opbevaringer eller andre tilfældigheder. Den slags fandtes også både i det private Natalie Zahle-arkiv og i N. Zahles Skoles arkiv: Hist og her manglede der nogle regnskaber, lønningslister eller protokoller i det ellers systematisk bevarede arkiv. Netop disse arkivalier var i kraft af deres mængde og mangfoldighed et vidnesbyrd om, at Natalie Zahle og hendes medarbejdere - til forskel fra deres samtidige kolleger i andre pige- og lærerindeskoler - havde gjort en bevidst indsats for at opbygge og bevare såvel privat- som skolearkiv.

Den grundige protokollering af en lang række forhold på N. Zahles Skole talte sit tydelige sprog om, at dens medarbejdere ejede en bevidst følelse af at skabe et institutionelt og historisk betydningsfuldt værk. Dette kunne kun bekræfte grundlæggerens organisatoriske talent og hendes nationale ambitioner på skolens vegne. Hendes ønske om at sætte sig spor i historien var ikke anderledes end den vished om betydningsfuldhed, som kan ses hos det 19. århundredes øvrige nationale (mandlige) koryfæer.

Den ligeledes grundige opbevaring af breve, kopibøger, anbefalinger, vidnesbyrd, taler og sange i privatarkivet viste på sin side et klart billede af, at Natalie Zahle ikke generelt havde forsøgt at skjule for sin eftertid, at hendes tilværelse ikke var nem, og at den indeholdt "jubilende Fryd" såvel som "kuende Hjerteslag", ligesom hendes livs kampe ikke blot var sejre, men også en række bitre nederlag.

Hvorfor var da lige netop den store korrespondance mellem Zahle og Archer væk?

LEDETRÅDSMETODEN

Efter at have konstateret, at den heller ikke var at finde i Rigsarkivets samlinger af privatarkiver, i Det kongelige Biblioteks Håndskriftssamling, på N. Zahles Skole eller hos de nærmeste familiære efterkommere, blev min agtpågivenhed over for denne tilstedeværende mangel skærpet. Jeg begyndte at anskue manglen som en kilde i sig selv, som en tekst, som et symbol eller hvad man vælger at kalde det oversete og uiagttagelige, som dog alligevel er der. Det kunne i princippet blive en ledetråd under arbejdet med at rekonstruere et billede af Natalie Zahle næsten på linie med de bevarede kilder. Jeg skriver "i princippet" og "næsten", fordi noget ikke-eksisterende normalt ikke giver detaljerede oplysninger på samme måde som eksisterende breve og andre bevarede kilder. Men de kunne i alt fald være ledetråde for dele af arbejdet.

Begrebet ledetråde er inspireret fra Carlo Ginsburgs essay af samme navn. 5) Her har han præsenteret en detektivisk tolkningsmetode, efter hvilken man i tilsyneladende irrelevante og marginale detaljer kan finde ledetråde til noget andet og større. Han har argumenteret for, at trivielle og umiddelbart ubetydelige detaljer gennem en systematisk registrering og bearbejdning kan gemme nøglen til hændelser i en virkelighed, der ikke direkte kan observeres. Han har forklaret ledetrådsmetoden med historien om den forsvundne kamel, som er blevet fortalt blandt kirgisere, tatarer og andre folk i Mellempøsten:

Den handler om tre brødre, der mødte en mand, som havde mistet en kamel. Brødrene begyndte at beskrive kamelen for manden. Den var hvid. Den var blind på det ene øje, og den bar på to skindsække, den ene med olie og den anden med vin. Ejeren spurgte, om de havde set kamelen. Nej, det havde de ikke. Hvorefter han anklagede dem for tyveri, og de blev slået for en dommer. Men her klarede de sig med glans. De viste nemlig, hvordan de ud fra de ubetydeligste spor kunne rekonstruere et dyr, som de aldrig havde set skyggen af. Den kunst, de tre brødre præsenterer i denne historie, er kunsten at gå fra de antageligt intetsigende, men iagttagelige fakta til en virkelighed, der kan drages konklusioner om. Metoden kan kaldes detektivisk eller videnskabelig, systematisk reserarch på det empiriske felt.

Jeg bestemte mig da for at bruge ledetrådsmetoden på spørgsmålet om, hvorvidt det faktum, at Zahle/Archer-korrespondancen var forsvundet, kunne lede frem til helt nye spørgsmål, der kunne fortælle noget om karakteren af Natalie Zahles personlighed og om hendes relation til Mary Archer. Jeg måtte med andre ord igang med at finde, registrere og tolke de spor, som forbindelsen mellem de to venner havde efterladt.

PÅ SPORET

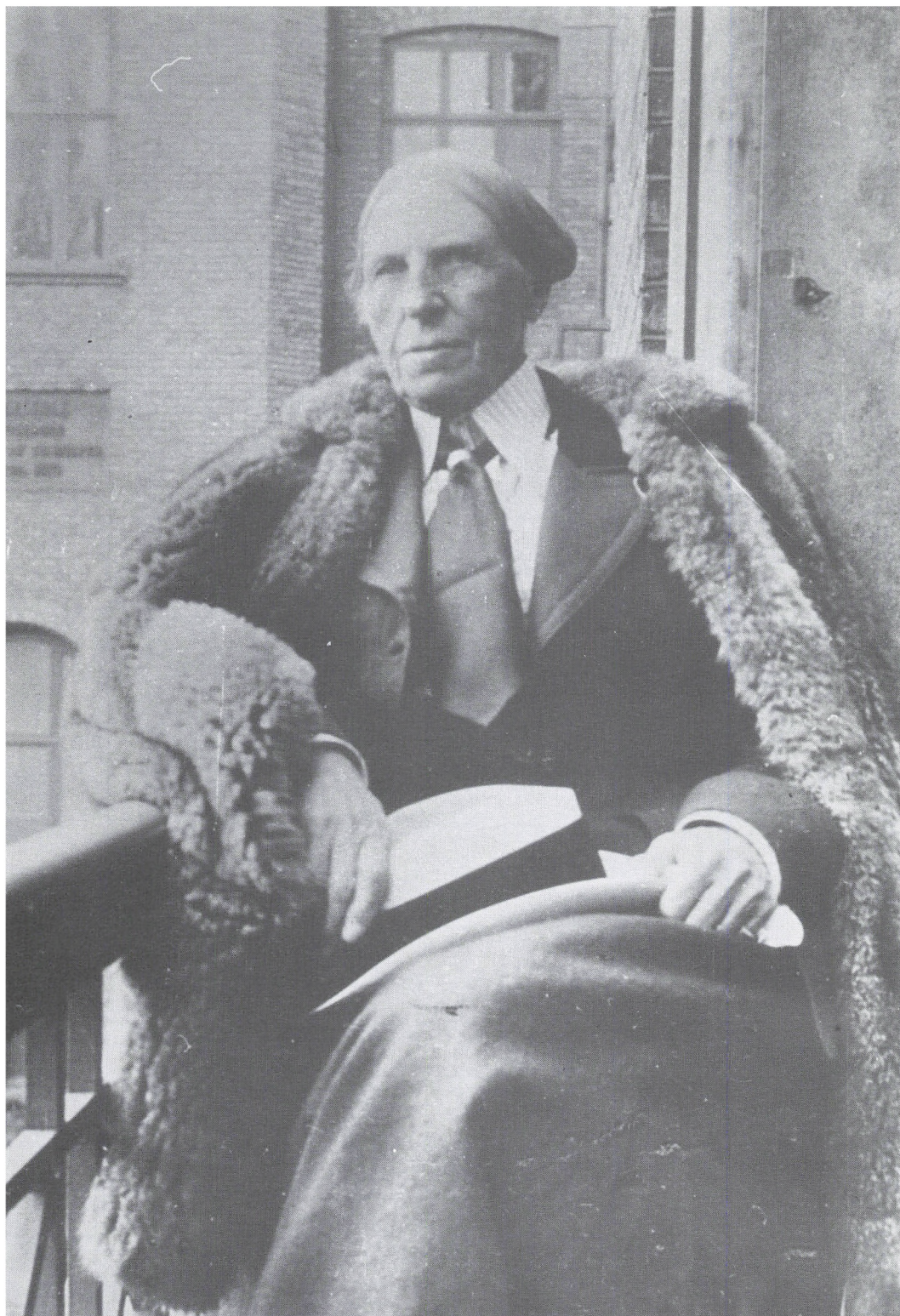
Først måtte jeg ud fra de foreliggende kilder fastslå, hvad jeg vidste. Breve fra Natalie Zahles hånd omtalte venskabet og brevvekslingen med Mary Archer. Det gjorde også to skrifter fra Henriette Skrams hånd, dels den publicerede Natalie Zahle-biografi fra 1914, dels Henriette Skrams egne upublicerede erindringer fra 1918, som lå opbevaret i hendes privatarkiv i Rigsarkivet.

Ud fra dette materiale kunne følgende historie rekonstrueres:

Mary Archer (1825-1908), der var søster til den verdenskendte skotsk-norske skibskonstruktør Colin Archer (1832-1921),

Natalie Zahle. 1907. (N. Zahles Skoles arkiv. Landsarkivet for Sjælland m.m.).

Mary Archer på N. Zables Skole. 1898. (Privateje).

Det var et ejendommeligt syn at se de to venner spadsere sammen. Mary Archer var næsten 2 meter høj. Hun havde for vane at gå med den lille, tætbyggede Natalie Zable ved hånden, som holdt hun et barn. Vittige hoveder erklærer, at det var et et-tal, der kom vandrede med et nul.

var i sommeren 1863 i København sammen med to af sine brødre. Her hørte hun om, at den allerede på dette tidspunkt berømte skoleleder, Natalie Zahle, var glad for Norge. Mary Archer var på sin side fremmed i København og ville gerne vises lidt tilrette i byen. Kækt og uanmeldt vandrede hun da ind på skolen og direkte ind i Natalie Zahles arbejdsværelse for at bede hende optræde som guide for sig. Denne faldt pladask for den norske fremmedes frække ligefremhed:

"Der aftaltes straks en Tur til Dyrehaven den næste Formiddag. Aftenen tilbragte Mary Archer og Brødrene i Frk. Zahles Hjem, og i de følgende Dage var de sammen al den Tid, Frk. Zahle kunde afse fra sit Arbejde. Venskabet blev allerede da grundlagt." 6)

De to kvinder tog i de følgende år sammen på længere udlandsrejser til Italien, Schweiz, England og Skotland. Om sommeren var Natalie Zahle - og ikke sjældent nogle af hendes medarbejdere og husstandsmedlemmer - gæster i det Archerske hjem på Tolderodden ved Larvik i Syd Norge. Sommetider tog de på køre- eller vandreture andre steder i Norge eller boede i Mary Archers private træhytte "Mayheya" i Slemdalen. Omvendt besøgte Mary Archer ofte sin veninde i København om vinteren. Forholdet mellem dem blev i sig selv noget af en myte, hvad ingen af dem synes at have gjort noget for at forhindre. Deres vidt forskellige fysiske fremtoning gjorde ikke myten mindre stålfast:

"Det var et ejendommeligt Syn at se de to spadserere sammen. Mary Archer var saa høj, at hun bedst gik med Frk. Zahle ved Haanden, som holdt hun et barn. Vittige Hoveder erklærede, at det var et Ettal, der kom vandrende med et Nul, og Frk. Zahle forsikrede tit, at hun aldrig havde set noget gøre saa stærkt Indtryk paa en Londoner, at han gad vende sig om og se efter det; kun naar hun og Mary Archer spadserede sammen, stod Folk stille midt i City eller Regent's Park og stirrede efter dem med gabende Munde." 7)

Det anekdotiske præg over fortællingen om mødet mellem de to kvinder vakte al min skepsis.

Det historiske tidspunkt og den victorianske moral taget i betragtning ville det generelt ikke have været sandsynligt, at en dame fra Norge på rejse i København på eget initiativ og uopfordret opsøgte et offentligt kendt, men for hende helt fremmed menneske uden at medbringe en personlig anbefalingskrivelse fra en tredje person, som kendte dem begge.

Derfor undersøgte jeg, om een af Natalie Zahles norske elever eller pensionærer havde forbindelser i eller stammede fra Larvik og kunne have optrådt som anbefaler.

Undersøgelsen endte blindt i en sammenligning af elevlister henholdsvis -protokoller med folketællingerne. Jeg havde håbet at finde en (halv)voksen elev, der stammede fra en lokalitet i nærheden af Larvik, og som kunne have haft rollen som anbefaler eller formidler af forbindelsen. Imidlertid slog jeg mig foreløbig til tåls med, at det ikke var helt umuligt, at Mary Archer kunne have taget det usædvanlige initiativ til mødet. Hun syntes ifølge oplysninger at have været en kultiveret og selvstændig dame, der vidste, hvordan hun skulle opføre sig "lady-like", men som ikke lagde de samme bånd på sig selv og sine udfoldelser, som tidens forskrifter ellers krævede af dannede damer. Det skulle senere vise sig, at denne teori var mere holdbar end jeg i min vildeste fantasi havde forestillet mig.

Men foreløbig gik søgningen en anden vej. Da ingen offentlige arkiver i Danmark rummede spor af Mary Archer eller af den forsvundne korrespondance, bestemte jeg mig til at annoncere i landets største dagblade efter spor i private gemmer. Der var trods alt mange kendte og ukendte skikkelser, der i sin tid havde været nær på Natalie Zahle, og min næste teori blev da, at nogle af deres efterkommere kunne ligge inde med breve eller andre dokumenter, der kunne give videre tegn.

Journalister fra Berlingske Tidende og Politiken tog velvilligt imod min henvendelse og skrev om min efterlysning i mindre artikler.

Dette gav intet resultat.

Samtidig havde jeg henvendt mig på det norske Riksarkiv og den norske Håndskriftssamling på Universitetsbiblioteket i Oslo med forespørgsler om, hvor familien Archers eller blot Colin Archers privatarkiv blev opbevaret, - om det lå i den nationale arkivsamling eller i et offentligt lokalarkiv i nærheden af Larvik.

Jeg gik ud fra som givet, at et sådant fandtes, og jeg håbede der at finde (nogle af) Natalie Zahles breve til Mary Archer, i heldigste fald hele korrespondancen eller i det mindste nogle spor, der kunne lede videre.

Til min store overraskelse fandtes der ikke noget offentligt registreret Archer-arkiv.

Mit næste træk var da at gennemtænke situationen omkring Natalie Zahles død. Hvem var nærtstående, som kunne tænkes at være blevet overdraget korrespondancen testamentarisk? Hvem var tilstede ved hendes død, som kunne have haft interesse i at tage korrespondancen med sig eller - i værste fald - at have destrueret den?

Da Natalie Zahle drog sit sidste suk som 86-årig var hendes nærmeste venner komtesse Th. Moltke og Elise Bay. De var grundlæggere, ejere og bestyrere af Østersøgades Gymnasium, der var startet i 1870 som en særafdeling på N. Zahles Skole: en lille Borger-skole for Mindrebemidlede Borgerfolks Døtre. Det var ovenikøbet Th. Moltke, der havde redigeret Natalie Zahles efterladte memoirer, som blev udgivet sammen med Henriette Skrams Zahle-biografi i 1914. Hun havde altså haft adgang til hendes efterladte papirer.

Hverken Moltke eller Bay havde efterladt sig privatarkiver på Rigsarkivet, men deres skoles arkiv lå på Landsarkivet for Sjælland m.m. Her gik jeg da ind, fandt dog ingen breve, men tre dagbøger, der var skrevet af Elise Bay og senere afskrevet af en anonym tredjeperson. Dagbøgerne indeholdt ikke oplysninger, der var nyttige i denne sammenhæng, bortset fra et ikke uvæsentligt vink: Til den ene dagbog oplyste den anonyme afskriver, at en udførlig beretning om en konfliktfyldt sag var blevet brændt af Th. Moltke efter Elise Bays død. Den omtalte sag handlede om et i vor sammenhæng her, uvæsentligt problem. Det interessante og relevante i forbindelse med den forsvundne brevsamling var imidlertid, at Th. Moltke overhovedet gav sig af med at brænde papirer fra deres gemmer! Det var altså ikke alt fra deres fælles historie, hun ønskede eftertiden adgang til.

Her standsede dog dette spor.

De sidste 30 år af sit liv, delte Natalie Zahle hjem med sin tidligere elev, den norske Ingeborg Vinderen, der også stod ved dødslejet i august 1913. Ingeborg Vinderen blev tilbudt at dele hus og hjem med Henriette Skram efter sin kære samlevers død, men valgte at rejse hjem til sin familie i Oslo og tilbringe resten af sine dage der.

En teori om, at Ingeborg Vinderen kunne have taget Zahle/Archer-korrespondancen eller oplysninger om den med sig tilbage til Norge, enten for at gemme den selv eller for at give den videre til Archerfamilien, forekom ikke urimelig. Jeg gennemgik derfor Oslo Skifteretts registrering af boet efter den ugifte Ingeborg Vinderen, der døde i 1924.

Der var bl.a. testamenteret et legat på kr. 7.000 til N. Zahles Skoles Råd, men ikke nogen oplysninger, der gav videre spor efter det, jeg søgte efter.

I min kvide opsøgte jeg den norske forskningsbibliotekar, Inger Johnson fra Bergen, som jeg kendte fra en anden sammenhæng. Jeg forelagde hende mit problem og spurgte, om hun kendte nogen oversigter over lokale norske, privatejede arkiver, der kunne tænkes at være relevante i denne sammenhæng. Hun lovede at undersøge sagen.

Og nu kom der skred i sagerne. Et par uger senere ringede hun tilbage med følgende besked:

"Der findes et utilgængeligt, privatejet Archer-arkiv i Larvik! Det ejes af det nuværende familieoverhoved, Justus H. Archer, som imidlertid er aldrende og ret utilbøjelig til at give adgang til gemmerne. Men prøv at skrive ham et venligt brev - og ring et par uger efter, hvis du ikke har fået svar".

Og hun gav mig adresse og telefonnummer.

Ventetiden var uudholdelig. Der var gået to år, siden jeg startede denne søgning. Jeg havde i mellemtiden gennemgået Natalie Zahle-arkiverne på Landsarkivet for breve, forhandlings- og vidnesbyrdprotokoller, indberetninger, anbefalinger, manuskripter, sange og digte, foredrag, løse notater, elev- og lærerfortegnelser, regnskaber, skitser og tegninger. Endvidere havde jeg systematisk læst og registreret samtlige relevante breve på Rigsarkivet og Det kongelige Bibliotek. Og store dele af min Natalie Zahle-biografi lå i første manuskriptudkast.

Endte dette sidste spor også blindt? Eller ville jeg nu finde de forsvundne breve eller andre oplysninger, som måske betød, at jeg måtte skrive hele eller dele af biografien om, fordi mine tolkninger var fordrejede?

Efter forgæves at have ventet på svar i det, der følte som en evighed, ringede jeg Justus Archer op. Han var yderst imødekommende, men kunne ikke selv overskue familiens arkivalske samlinger. Han henviste mig til sin nevø, James R. Archer, der var familiens slægtsforsker.

Der var bid! James Archer var nærmest taknemmelig for at komme i kontakt med mig, fordi han i sine studier i familiens samlinger længe havde undret sig over, hvem denne "frk. Zahle fra København" egentlig var. Han havde ikke kunnet finde den forsvundne korrespondance, og heller ikke her i Archerarkivet var der så meget som et enkelt brev fra eller til Mary Archer til eller fra Natalie Zahle.

Nu startede vi en lang, detaljeret udveksling af bøger, breve spækket med informationer, fotografier og billeder. Vi gennemdiskuterede forskellige teorier om brevvekslingen og om forholdet mellem de to venner. Han kørte i pendulfart mellem Larvik og Oslo, og jeg sprang rundt i de danske arkiver for at efterprøve teorierne.

På et tidspunkt fostrede han ideen om, at jeg kunne efterlyse brevvekslingen i den største norske avis, Aftenposten. Som sagt så gjort. Den forsvundne brevveksling dukkede stadig ikke op. Men det gjorde Natalie Zahles 93 år gamle oldebarn, der boede i den lille Strømmen ved Oslo! Hun havde læst efterlysningen og sendte mig et langt håndskrevet brev.

Inga Natalie Hauge var født Mundt i 1895 og opkaldt efter vor hovedperson. Hun var norsk gift i 1917 og moder til syv børn. Hun var datter af Eivind Mundt (1863-1938), som var førstefødte søn af J. H. og Anna Mundt, f. Paulsen. Anna Paulsen var Natalie Zahles plejedatter.

Inga Hauge lå ikke inde med den forsvundne korrespondance, men var i besiddelse af forskellige af Natalie Zahles ejendele, amatørfotografier og en bunke historier fra hendes alderdom. Inga Hauge var een af de meget få nulevende, der havde oplevet Natalie Zahle i live, og som stadig kunne huske samværet med hende.

Jeg rejste nu til Larvik og Strømmen i Norge og besøgte, interviewede og gennemgik billeder og papirer med såvel James R. Archer og Inga Hauge. Og nu begyndte der at tegne sig et mønster.

TRÅDENE SAMLES

Inga Hauge viste sig til mit store held at kunne korrigere, supplere og også bekræfte det billede, jeg allerede havde tegnet af Natalie Zahle i det foreliggende manuskripts første udkast. Oplysningerne fra det Archer'ske arkiv og James R. Archer's egen forskning væltede heller ikke det hidtidige arbejde, men det tilføjede en helt ny dimension, og nu kunne der skitseres nogle rudimentære træk.

Mary Archer var 37 år - et år ældre en Natalie Zahle, da de mødtes i 1863. Hun var født i Larvik den 27. juni 1826 som det niende barn af William og Julia Archer. Søskeneflokken talte i alt 13 børn, heraf 4 søstre. Familien var udvandret fra Skotland til Larvik i Norge i 1825, så Mary var det første af børnene, der blev født i landet. Det hus, hvor hun blev født, findes endnu. Archerfamilien satte et stærkt præg på Larvik. Byens søfartsmuseum er grundlagt på mindet om broderen Colin Archer, der konstruerede fartøjet "Fram". Det blev bygget til Fridtjof Nansens Nordpolsekspedition i halvfemserne, og succesen skyldtes ikke mindst skibets robuste konstruktion. Efter hjemkomsten i 1896 fejredes både Nansen og Colin Archer som nationalhelte i Norge. Den aldrende Justus Archer, som jeg først var blevet sat i forbindelse med, bor stadig i Colin Archers smukke selvbyggede træhus i Kirkestrædet i Larvik.

I slægten, som altså stadig har sine efterkommere i byen, har også Mary Archer sit særlige eftermæle: Hun boede sammen med sin familie i et stort trelænget hus ved vandet på den såkaldte Tolderodden i Larvik fra hun var nogle måneder gammel og frem til hun døde den 21. maj 1908.

"Familien har bevart minnet om hende som en streng og myndig dame, hun var mannhaftig, blev kalt "Mary Man" og gikk med stok, slips og seilerhue, og røkte sigarer, seilte også sin egen båt, til og med i regattaer. Hun var med på å starte et Børnehospital til pleie for syke barn i Larvik (1869) og var medstifter av Larviks kvinnelige Understøttelsesselskap, til understøttelse av fattige og nødstilte kvinner (1868). Hun deltok også i avholdsselskapet og musikkforeningen i byen. Hun er begravet på familiens private gravlund i Larvik, der hendes grav fortsatt stelles." 8)

Det var ikke nogen helt almindelig dame, Natalie Zahle havde mødt. Forfatteren Edle Hartmann karakteriserede hende sådan:

"Et par ord om Mary, "lady Mary" (..), den høireiste kvinne. Hun tok, som alle Archerne, lange skritt, hennes klar hadde et visst maskulint preg. Ingen kvinne i de dager røkte tobakk. Men Mary Archer røkte sin havaneser i selskap og med den største sikkerhet og eleganse, - HUN kunne gjøre det og ingen tok anstøt, fordi hun VAR Mary Archer, en suveren personlighet i all sin ferd." 9)

At hun var en kvinde, der havde ry for sin - i forhold til sin samtid - usædvanlige selvtillid, kan en anden familiehistorie belyse. I 1872 blev Mary Archer under et besøg i København indlagt på Diakonissestiftelsen. Da overlægen en dag kom ind og satte sig på hendes sygeseng, udbrød hun lakonisk:

"Hvis Professoren mener, det er nødvendigt for min helbredelse, at han sidder der, kan han blive siddende. Ellers vil jeg bede ham flytte sig."

De fleste af de beretninger, jeg har opsporet om Mary Archer, bekræfter dette billede af hende som en lederskikkelse, der foretog sig ting, som efter sædvanen var forbeholdt mænd. I sit hjem på Tolderodden røg hun sine cigarer sammen med herrerne i rygeværelset, "hvor de gik hen for at spare damernes forfinede lunger og disses hjerner for højtravende diskussioner om politik og konjunkturer". 10)

Selv om hun deltog i afholdsselskabet, gik hun ikke af vejen for et godt glas vin, så lidt som hun underlagde sig konventionerne om, hvornår det var passende at nyde det. Der går f.eks. en historie i byen om, at den lokale præst en dag kom på besøg hos Mary Archer i forbindelse med det kvindelige understøttelsesselskab. Hun bød ham på et glas vin, men han afslog, ihukommende hendes medlemskab af afholdsforeningen. Da sagde hun: "Jamen så tager jeg mig et glas selv". Nok var hun en myndig dame, men billedet af hende var ikke

entydigt og da slet ikke hverken jomfrunalsk eller snerpet. Hun var agtet i den lokale by og initiativtager til stiftelsen af en række velgørende selskaber og kulturelle foreninger.

Nogle talte ligefrem om hendes evne til at få andre kvinder til at "flyve (...) med Talentets Vinger". Selv var hun en ivrig sejler. I 1890 vandt hun 3. præmie i landsregattaen for 5-6 tons både i sin båd "Maggie". "Maggie" var naturligvis bygget af broderen. Det var dog hende selv, der havde stået for byggeriet af hendes private fjeldhytte "Mayheya". Hun lod den bygge i to etager med indlagt rindende vand. Den var hendes private åndehul og havde en smuk udsigt over Slemdalen. Den lå der stadig i 1989.

Den danske lærerinde, Christiane Lund, som levede sammen med Natalie Zahles tredje plejedatter Hansine Gerdtzen i mere end tredive år, var også en hyppig gæst på Tolderodden. Langt senere skrev hun digte om sine minder derfra, ligesom hun forfattede et privat hyldestskrift til og om familien Archer. Skrifterne er bevarede i familiens samlinger. I et vers hedder det:

*"Naar "Maggie" stolt sig spejled
i Fjordens blanke Vand,
saa gladelig vi sejled
til "Malmø"s fjerne Strand.
Tog vinden paa at rykke,
vi var dog nok saa trygge,
med Mary støt ved Ror".*

I hyldestskriftet omtalte Christiane Lund Mary Archer som "the Queen" og som en rank, myndig og hjertelig kvinde, der var begejstret for det store og tro imod det små. Og hun konkluderede:

"Det gjaldt om hende, som jeg syntes maatte siges om de Archerske Kvinder: havde de haft deres Ungdom i vor Tid, var deres Virkeomraade blevet større, fordi de var evnerige, hver paa sin Vis."

Søsteren Jane Archer var kendt for at være Marys direkte modsætning, idet hun spillede klaver, arrangerede blomsterbuketter eller sad i sofaen og hæklede.

Det billede af Mary Archer, som forskellige kilder har efterladt, tegner omridset af en personlighed, der både var som en mand, som en dame og som en dronning. En autokratisk personlighed, der på een gang var evne- og initiativrig, dominerende og mobiliserende, hvilende i sig selv og igangsættende. Fremfor alt bar hun på en umiskendelig selvsikkerhed. Præcis som det var tilfældet med Natalie Zahle, der også var

en sammensat og modsætningsfyldt personlighed, kunne hun ikke stilles i nogen eentydig bås. Hendes egenskaber og adfærd sammenlignedes såvel med stolte mandsdyder som med værdige kvindedyder.

Karakteren af de to venners indbyrdes følelser kender vi ikke, men deres ligeværdighed og -sindethed er iøjnefaldende. De var også forskellige. Hvor Mary Archer var stolt, var Natalie Zahle stædig. Og hvor den første hvilede i sig selv, var den sidste et iltert gemyt. Deri lå vel en del af deres begejstring for hinanden som venner. De kunne være hinandens fortrolige, så vel som de kunne være åndeligt opløftende og personligt ansporende, holdt i ave af et indbyrdes herredømmespil. Ingen af dem skulle vige for den anden.

Men spørgsmålet om den forsvundne korrespondance er stadig uløst. Er brevene simpelthen gået tabt? Eller er hele brevvekslingen fjernet af Archer, Zahle, Moltke, Vinderen eller af andre, der kunne have interesse i eller motiver for at destruere den? Og hvad er grunden til, at netop denne korrespondance til forskel fra så mange andre bevarede brevvekslinger mellem Natalie Zahle og andre personer er væk? Når fotografier fra Natalie Zahle-samlingen ligger i Archerarkivet, hvorfor da ingen breve? Vi får aldrig svarene på disse spørgsmål, med mindre brevene pludselig skulle dukke op fra nogle gemmer.

Men jeg forestiller mig ikke, at indholdet skulle have været "upassende" i betydningen usædeligt eller intimt vovet. På baggrund af billedet af de to korrespondenter kunne man snarere tro, at brevvekslingens indhold var bramfrit og åbenhjertigt om familieforhold, politik, skoleproblemer, rejser eller sjælekvaler. En sådan bramfrihed kunne åbenbare sider af dem begge to, som var mindre slebne, høflige, elegante eller måske ligefrem mindre "kvindelige", end de brød sig om at blive husket for. Som jeg dokumenterer i min afhandling, havde Natalie Zahle med jævne mellemrum en indre strid med sig selv om sin spontanitet og ligefremme ærlighed. Hun forsøgte af al magt at beherske sig, så hun ikke lod sig fange af øjeblikksstemninger. Hun prøvede at dække over sine iltre menneskelige træk, der offentligt kunne vise, at hun ikke udelukkende var det kontrollerede menneske, som hun gav sig ud for. Hvis denne teori holder, kan det være hende selv, der i samarbejde med Mary Archer har destrueret korrespondancen.

Anskuet på denne måde gav det alligevel et resultat at følge de spredte ledetråde. Nogle myter blev punkteret undervejs, og nye historier og teorier dukkede op, selv om den egentlige gåde forblev uløst.

OM ARKIVALIERNE

Natalie Zahles arkiv (1835-1915) og N. Zahles Skoles arkiv (1848-1970) ligger begge på Landsarkivet for Sjælland m.m. De blev overgivet hertil i 1978 efter at have ligget uordnede på N. Zahles Skole i mange år. Natalie Zahle og hendes medarbejdere gjorde til forskel fra mange andre private pigeskolebestyrere en ihærdig indsats for at bevare skolens arkiver systematisk. 11) Begge arkiver er tilgængelige efter de almindelige regler og vilkår: 50 år for institutionsarkivet og 80 år for personarkivet.

N. Zahles Skoles arkiv omfatter 400 pakker og bind fra perioden 1848 til 1970. Det er ordnet efter skolens institutioner, nemlig overbestyrelsen, gymnasieskolen (som også omfatter barneskolen), seminariet, privatlærerindeskolen og seminarieskolen.

Arkivet indeholder allehånde materialer en skole vedrørende, og der findes en udførlig registrant hertil.

Natalie Zahles arkiv omfatter 17 pakker og bind fra perioden 1835 til 1915. Det er ordnet i følgende grupper: personen Natalie Zahle, skolernes fysiske/økonomiske/administrative rammer, undervisningen og dens administration, lærere/elever/time-fagfordelinger/vidnesbyrd, andre uddannelsesgrene, pædagogik og de enkelte undervisningsfag, materiale vedr. kvindesag, materiale vedr. fester, sange vedr. skolen og dens lærere og elever samt andre sange. Endelig findes der en arkivregistrant og en brevregistrant. Arkivet indeholder breve, kopibøger, diverse protokoller, vidnesbyrd-protokoller, karakterlister, anbefalinger, sange, digte og foredrag, manuskripter, regnskabsbøger, økonomiske og pædagogiske skitser, fotos, billeder, tegninger, diverse bekendtgørelser og ministerielle skrivelser.

Som det måtte være fremgået af denne oversigt, er den arkivalske skelnen mellem skole- henholdsvis privatarkiv noget arbitrær. Skolearkivet indeholder også personlige kilder efter Natalie Zahle, ligesom privatarkivet indeholder mange kilder fra skolens pionertid.

Hverken skolearkivet eller privatarkivet har tidligere været genstand for systematisk forskning.

I den foreliggende case-story ligesom i min biografiske afhandling over Natalie Zahle har jeg systematisk udforsket det arkivalske materiale og skitseret, hvilke billeder, disse kilder har tegnet af Natalie Zahles personlighed og hvilke linier, de kunne siges at trække mellem hendes liv og hendes værk. Disse kildeudsprungne billeder og linier har

jeg da kontrasteret med hendes eget selvbiografiske billede og eftertidens øvrige biografiske billeder af hende. Meget kort og forenklet kan man da sige, at hovedmetoden i benyttelsen af det arkivalske materiale har været en nøgtern kontrastering af arkivalske, selvbiografiske og biografiske billeder og en analyse af de (modsatrettede) billeder, der udsprang af denne kontrastering.

Der ligger mange muligheder for fremtidig benyttelse af det store arkivmateriale.

Dels en oplagt skole- og institutionshistorisk forskning, der ikke har været mit ærinde. Herunder kunne tænkes curriculaforskning, undersøgelse af fagdisciplinernes historie og af forholdet mellem den private og den offentlige skole og de statslige myndigheder. Næsten kun fantasien sætter grænser over for udforskningen af det store bevarede materiale. Desuden åbner dobbeltarkivet mulighed for en vis personalhistorisk forskning, idet der findes breve, lønningslister, sange og digte af og om såvel kendte som ukendte skole- og kulturpersonligheder.

Endelig er der materiale til yderligere biografiske studier, enten til korrigering af min ovennævnte nye biografi over Natalie Zahle eller til yderligere granskning i visse områder af hendes tilværelse, som jeg har måttet ladet ligge. Det gælder en grundig analyse af hendes kristendoms-syn og en analyse af hendes opfattelse af dansk litteraturs udvikling under det moderne gennembruds dramatiske år.

I søgningen har jeg udover i de nævnte hovedarkiver været gennem Østersøgades Skoles arkiv og en række skifteprotokoller og skiftekommissionsprotokoller på Landsarkivet for Sjælland m.m. Desuden har jeg søgt i privatarkiver på Rigsarkivet, Håndskriftssamlingen på Det kgl. Bibliotek, Skoledirektionens arkiv på Københavns Stadsarkiv, Riksarkivet i Oslo og Universitetsbiblioteket i Oslo, Oslo Skifteretts arkiv, slægten Archers private Samlinger i Larvik, Larvik Sjøfartsmuseum, Diakonissestiftelsens arkiv i København og en mindre Natalie Zahle-samling, opbevaret på rektors kontor på N. Zahles Skole i København. Endelig har jeg haft adgang til nogle mindre, private samlinger fra efterkommere af Natalie Zahles familie.

NOTER OG REFERENCER

1. N. Zahles Skole. Arkivregistratur. Landsarkivet for Sjælland m.m. København 1984. Med hjælp fra denne arkivregistratur er arkiverne gennemgået. På baggrund af disse og andre kilder er følgende skrevet:

Possing, B.: "Viljens Styrke. Natalie Zahle - En Biografi om Dannelse, Køn og Magtfuldkommenhed", udkommer på forlaget Gyldendal 1991.

2. Natalie Zahle til Chr. Richardt 24.januar 1876, Det kgl. Biblioteks Håndskriftssamling.
3. Zahle, N. og Skram, H.: Natalie Zahle. I. Mit Liv og II. N. Zahle i sit Liv og sin Virken, Kbh. 1914 (forkortet: 1914-biografien), s.186-187.
4. En analyse af, hvad jeg har kaldt "første og anden eftermæletid" i: Possing, B.: op.cit., kapitlet: "Myter og Natalie Zahle", 1990.
5. Ginzburg, C.: Ledtræder. Essaysamling af Carlo Ginzburg, Häftan för kritiska Studier 1989. Se også om den detektiviske metode i Jørgensen, J. Chr.: Leif Panduro. En moderne forfatterbiografi og dens tilblivelsesproces, i Fund og Forskning i Det kongelige Biblioteks Samlinger XXVIII, 1988.
6. 1914-biografien, s.186 og Skram, H.: Upublicerede erindringer, H. Skrams privatarkiv, Rigsarkivet.
7. 1914-biografien, s.189.
8. James R. Archer til Birgitte Possing, 29. januar 1989 opbevares privat hos sidstnævnte.
9. Hartmann, E. (under pseudonymet SFINX): Kjent Folk gjennom årene, 1936, s.33.
10. Østlandsposten i Norge, 6. september 1980. Udklip, opbevaret i slægten Archer private Samlinger, Larvik.
11. Possing, B. & Glenstrup, Chr.: En værdifuld Samling Pigeskoleprogrammer, i: Uddannelseshistorie 1988. Årbog f. Dansk Skolehistorie, s.155-71.

FORFATTERNE

Nanna Damsholt, født 1935. Docent ved Center for Kvindeforskning, Københavns Universitet. Underviser og forsker i kvinders historie, især i middelalderen. Dr.phil. 1985 på afhandlingen "Kvindebilleder i dansk højmiddelalder". Borgens Forlag.

Adda Hilden, født 1928. Cand.phil.(dansk), gymnasielærer og studievejleder 1969-84. Siden da arbejdet med kvindepædagogik og pigers skolegang i 1800-tallet, støttet af SHF og Styringsgruppen for Kvindeforskning. Har skrevet artikler og bøger, senest redigeret (s.m. Anne-Mette Kruse) "Pigernes skole", Århus 1990. Arbejder for øjeblikket med lærerindeuddannelsernes historie på et internordisk projekt om kvindepædagogik og samler materiale om Th.Lang.

Karen Hjorth, født 1943. Cand.mag. i historie og kunsthistorie, arkivar i Rigsarkivet siden 1969. Har udgivet middelalderlige bytingbøger, skrevet artikler om administrationshistorie, arkivheuristik og edb-arkivalier. Medredaktør af ARKIV, lærer ved Danmarks Forvaltningshøjskole.

Grethe Ilsøe, født 1933. Mag.art. i historie 1959. Landsarkivar (Landsarkivet for Sjælland m.m.). Forskningsområder: arkivistik, administrationshistorie, prosopografi (kollektiv biografi) og lokalhistorie. Censor ved universiteterne 1971-85. Formand for Dansk Historisk Fællesforening.

Minna Kragelund, født 1942. Faglærer i håndarbejde, uddannet journalist, mag.art. i europæisk etnologi. Lektor i kulturhistorie på Danmarks Lærerhøjskole. Har altid været fascineret af kvinders livsforvaltning især i forbindelse med tekstiler, der bruges på mange måder - fra agitations- og kampmiddel til spredning af hygge og glæde. Har skrevet Ph.D.-afhandling om håndarbejdsundervisning og bevidsthedsdannelse.

Helle Linde, født 1931. Cand.mag. i dansk og kristendoms-kundskab, arkivar i statens arkivvæsen 1960-80 og stadsarkivar i København fra 1980. Har udgivet bøger og artikler, især om købstadshistorie, og har redigeret forskellige tidsskrifter, senest Historiske Meddelelser om København.

Ingrid Markussen, født 1938 i Sverige. Mag.art. i historie, København 1966. Docent ved Institut for dansk Skolehistorie på Danmarks Lærerhøjskole. Har skrevet bøger og artikler om læse- og skrivefærdighedens udvikling i Danmark, om skolens undervisning og om skoleplanlægning under landboreformerne. Har senest skrevet "Til skaberens ære, statens tjeneste og vor egen nytte. Pietistiske og kameralistiske ideer bag fremvæksten af en offentlig skole i landdistrikterne i Danmark i 1700-tallet". Under udgivelse.

Birgitte Possing, født 1952. Cand.mag. i historie og etnografi. Forsker, foredragsholder, historisk konsulent og anmelder. Har undervist på flere højskoler og universiteter. Har udgivet bøger og artikler, især om forskellige dele af danske kvinders historie. Har senest skrevet "Viljens Styrke. Natalie Zahle - En Biografi om Dannelse, Køn og Magtfuldkommenhed". Kbh. 1991.

Nete Balslev Wingender, født 1948. Cand.mag. i historie og dansk. Arbejder med handicaphistorisk forskning. Ph.D. på afhandlingen "...Drivhuset for den sygnende Plante...". Børn og opdragelse i åndssvageanstalten Gl.Bakkehus 1855 - 1902. 1990. Har udgivet en række artikler.

REGISTRE

PERSONREGISTER

Navne, der kun forekommer i billedtekster, i noter eller i familieoversigterne s.16-18, er ikke medtaget i registret.

- Abel, dansk konge 43
Achilles, Henriette Marie,
modehandlerske 81
Agnes af Meran 40,44
Ahlmann, Lis, væver 67
Andersdatter, Maren,
tjenestepige 26
Andersdatter, Mette,
fødselsvidne 16
Andersen, H.C., digter 110
Andersen, Vilhelm, professor
110
Archer, Colin,
skibskonstruktør 122,124,127
Archer, James R. 126f
Archer, Jane 129
Archer, Julia 127
Archer, Justus H. 126
Archer, Mary 119-130
Archer, William 127
Axelsen, skomagermester 79
- Balle, Nicolai Edinger,
biskop 50
Bang, Gustav, historiker 23
Bartholin, Hans, professor 28
Bay, Elise, skolebestyrerinde
125
Bentsen, Søren, hans enke 56
Berling, E.H., bogtrykker 82
Berner, Dagmar, 103-114
Berner, Ingeborg 103
Biehl, Charlotta Dorothea,
forfatter 59
Bindesbøll, Johanne,
broderihandler 70
Birch, C.C., præst 54
Birger Jarl den Yngre,
svensk konge 43
Birger Jarl den Ældre,
svensk jarl 43
Boisen, Eline, præstekone 59
- Borchsenius, Benedichte
Cathrine, barn 13
Borchsenius, Carl Ingemann,
barn 13,20
Borchsenius, Frederik,
forpagter 13
Borchsenius, Johannes, barn
13
Bruun, Anna Cathrine,
lærerenke 52
- Calnein, H.W., stiftamtmand
27f
Cartellieri, Alexander,
historiker 44
Christensdatter, Zidse,
fødselshjælper 16
Christiansen, Arild, hans kone
Helvig, jordemoder 13,21
Cock-Clausen, Ingeborg, etnolog
67
Cølestin 3., 'pave 44
- Dagmar, enkekejserinde 111
Danielsen, Kim Beck, historiker
68
Duurloo, H.P., forstander 90
- Eleonore, grevinde af Vermandois
39f
Ellingsen, madam 112
Etienne, biskop 39f,45
- Filip 2. August, fransk konge
37-39,44f
Frederik Christian, hertug
af Augustenborg 55
- Gebhart, kaptajn, hans enke 26f
Gerdtzen, Hansine, 129
Ginsburg, Carlo, historiker 122
Gyde, adelsdame 43

- Hansdatter, Ane, fødselsvidne 14
Hansdatter, Anna Sophie,
skoleelev 51
Hansdatter, Birte, fødselsvidne
14
Hansdatter, Dorthe, amme 20
Hansen, Anders, inderste 13-15
Hansen, Hans, barn 14,16
Hansen, Hans, tjenestekarl 27
Hansen, Kirsten, barn 14
Hansen, Ole, hans kone Kirsten,
jordemoder 51
Hartmann, Edle, forfatter 128
Hauge, Inga Natalie 127
Hegelund, Amalie Cathrine,
modehandlerske 81
Heiberg, Johan Ludvig, digter
110
Heiberg, Johanne Louise,
skuespillerinde 59
Heininge, Florentine Sophie,
modehandlerske 81
Helvig, Arild Christiansens
kone, jordemoder 13,21
Hennings, Betty, skuespillerinde
112
Herold, Vilhelm, operasanger 112
Hieronimus, kirkefader 41f,45
Höltzermann, Anna,
skolebestyrerinde 113
Hvistendahl, Jens, præst 13,19
Ingeborg, dansk prinsesse 37-46
Innocens 3., pave 37-38
Jensen, Agnes, person i tv-serien
"Matador" 65
Jensen, Laurits ("Røde"), person
i tv-serien "Matador" 65
Johansen, Hans Chr., historiker
23
Johnson, Inger,
forskningsbibliotekar 125
Jørgensen, Peder, husmand,
hans enke, barselshjælperke 14
Kirsten, Ole Hansens kone,
jordemoder 51
Knud 6., dansk konge 37,42
Knudsdatter, Lisbeth,
inderstekone 13-15,20
Knudsen, Jakob, præst, forfatter
109
Koefoed, Dorothea, modehandlerske
81
Konstantin-Hansen, Kristiane,
broderihandler 70
Kragelund, Minna, etnolog 86
Kristiansdatter, Kirstine Sophie,
jordemoder 21
Kristina, norsk prinsesse 43
La Cour, Jenny, væver 70
Lambert, rytter, hans enke
Maren 26,28,31
Lambertsdatter, Cathrine,
tjenestepige 25-29
Lang, Theodora Linderstrøm,
skolebestyrerinde 103
Lange, Anne Marie, barn 12
Lange, Christian Ludvig,
barn 13
Lange, Hans Peter, barn 13
Lange, Hans, barn 12
Lange, Inger Marie, barn 12
Lange, Jens, barn 12 f.
Lange, Mathias, barn 13
Lange, Mathias, forpagter .
12f
Lange, Mette Marie, barn 12
Lange, Niels , barn 12f
Lange, Niels Mathiesen,
barn 12
Lange, Niels Mathiesen,
forpagter 12
Larsdatter, Lotte Ulriche,
jordemoderstuderende 50
Larsen, Lor. Chr.,
hans døtre 56
Larsen, Morten, præst,
forfatter 109
Laurette, grevinde af Alsace
43
Linderstrøm-Lang, C.F.,
kursusbestyrer 115
Linderstrøm-Lang, Karen,
skolebestyrerinde 115
Ludvig 8., fransk konge 38,40
Ludvig 9.(den Hellige),
fransk konge 38
Lund, Christiane, lærerinde
129
Lundbeck, Marie Magdalene,
kaskethandlerske 80
Malling, Mette Marie,
forpagterkone 12f
Maren, Lambert rytters enke
26,28,31
Mechtilde, dansk dronning 43

Moltke, Th., skolebestyrerinde
 89,125,130
 Mundt, Anna 127
 Mundt, Eivind 127
 Mygdal, Elna, museumsinspektør
 75
 Mynster, J.P., biskop 55
 Møller, Oscar A.,
 anstaltbestyrer 89

 Nansen, Fridtjof,
 opdagelsesrejsende 127
 Nielsdatter, Birte, ugift mor
 20
 Nielsen, Søren, husmand 14
 Nørgaard, Lise, forfatter 65

 Olsen, Jacob, gårdmand 18
 Otto 4., tysk kejser 39

 Peder, uægte barn 20
 Pernoud, Regine, historiker 40
 Petersen, C., se Tofte,
 Marie Christine

 Rasmussen, Anna, lærerinde
 89-92,94-96,98
 Rasmussen, Lars, ungkarl 16
 Rasmussen, Louise,
 senere grevinde Danner 82f
 Reventlow, Christian Ditlev,
 lensgreve 49,55
 Reventlow, Johan Ludvig, lensgreve
 49
 Reventlow, Sybille, lensgrevinde
 49
 Richardt, Chr., digter 119
 Rolsted, E.V., forstander
 90,93,95
 Rom, N.C., forlagsboghandler,
 lærer 71
 "Røde", se Jensen, Lauritz

 Schad, Anna, se Rasmussen, Anna
 Schad, J.L.H., cand.theol.,
 94,98
 Scheel-Plessen, Chr.Ludvig,
 amtmand 50-52,55
 Schytte, Andreas, professor 53
 Siegumfelt, Jenny, væver 70
 Skram, Henriette, overbestyrerinde
 119,125
 Sofie, dansk dronning 37,39,42
 Springer, A.H., kunsthistoriker
 112
 Steenbuch, Hans, professor 28
 Steffensen, Marie, forstanderinde
 72
 Stolberg, Frederikke Louise,
 f.komtesse Reventlow 49,59
 Stone, Lawrence, historiker 58
 Sørensdatter, Ellen, inderstekone
 14-16,20f
 Sørensdatter, Inger, fødselsvidne
 14

 Thanning, Bodil Dorthea,
 forpagterkone, 12f,20
 Tofte, Marie Christine,
 modehandlerske 79f
 Tofte, Niels Peter, skomager 80
 Trellund, Johannes, professor 28

 Valdemar 1.(den Store), dansk konge
 37,39,42
 Valdemar 2.(Sejr), dansk konge 37f
 Vilhelm, abbed 37,39,42,45
 Vilhelm, ærkebiskop 39,45
 Vinderen, Ingeborg, lærerinde
 125,130
 Walstedt, chirurgus 13
 Wedel, degn, hans enke C.M. 50
 Worm, Christen, biskop,
 professor 28
 Wæver, Clara, broderihandler 70

Zahle, Natalie, skolebestyrerinde 114,119-130

STEDREGISTER OG INSTITUTIONSREGISTER

Afd. f. Håndarbejde v. Danmarks
Lærerhøjskole 67
Aftenposten, norsk avis 126
Amiens 37
Arbejderbevægelsens Bibliotek
og Arkiv 75
Askov Højskole 70
Asminderød 50

Bergen 125
Berlingske Tidende 124
Bjæverskov herred 11
Bornholm 81
Bornholms Avis 86
Bovines 39
Brahetrolleborg 49, 51, 54, 60

Corbeil 45
Cysoing 45

Danmarks folkelige Broderier
67

Danmarks Lærerhøjskole 67
Danmarks Pædagogiske
Bibliotek 67
Dansk Aften- og Ungdoms-
skoleforening 74
Dansk Folkemindesamling 68
Dansk Folkemuseum 75
Dansk Husflidsselskab 71
Dansk Husflidstidende 71
Dansk Kunsflidsforening 72
Dansk Kvindesamfund 71
Dansk Kvindesamfunds
Fagskole f. Syersker 72
Dansk Paramenthandel 75
Dansk Tidsskrift 109
Danske Kancelli 20, 28f, 31,
60, 87
De Kellerske Anstalter 89
Den kgl. Fødsels- og
Plejestiftelse 18f, 50

Den kgl. Opfostringsstiftelse
19, 22
Det kgl. Bibliotek 43, 59, 126
Det kgl. Danske Landhusholdnings-
selskab 71
Det kgl. Teater 81, 110
Det teologiske fakultet 25f, 28-32
Diakonissestiftelsen 128

Ebberødgård 90
Engelholm 12
Engelsholm Højskole 67, 70
England 38, 43, 123
Erhvervsarkivet 75

Fervaques de Saint Quentin 39
Flandern 43
Fløjterup 11
Foreningen til Bevarelse af
Tønderkniplinger 72
Foreningen til Folkedansens
Fremme 72
Frankrig 37-38, 43
Frederiksberg 55
Fyn 74

Gesing 27
Giesegaard 11
Gjessing, se Gesing
Gl. Bakkehus 89-99
Gunderup 12
Gørslev 11, 19f

Haderslev Museum 60
Herfølge 12, 21
Herning 74f
Hillerød 52
Hvidovre 50
Højesteret 26, 31
Højskolernes Håndarbejde 72

Italien 123

- Juellund 11-13,20
 Jærne 25f,32
- Kirkelig Kunst 75
 Klampenborg Dyrehave 123
 Konseillet 25
 Konservatorskolen 75
 Kulerup 16
 Kultusministeriet 22
 Kunstindustrimuseet 67
 Kvinden og Samfundet 71
 København 19f,73,79-86,103,106,123
 - Børsen 81
 - Christianshavn 56f
 - Holmens Kirke 109
 - Hummergade 106
 - Laksegade 106
 - Nørrebro 94
 - Pilestræde 80
 - Smedens Gang 106
 - Tordenskjoldsgade 110
 - Valby 51
 - Vesterbrø 94
 - Vor Frue Kirke 80
 - Øster kvarter 84
 - Østergade 82
 Københavns magistrat 80,83-86
 Københavns Stadsarkiv 85,87,98
 Københavns stadslæge 82,87
 Københavns Universitet 31f
 Køge 20
 Køng .74
- Landsarkiverne 23,60,67
 Landsarkivet f.Nørrejylland 32
 Landsarkivet f.Sjælland m.m.
 60,74,119,126
 Larvik 123f,126f
 - Kirkestrædet 127
 Larviks Avholdsselskab 128
 Larviks kvinnelige Understøt-
 telsesselskab 128
 Larviks Musikforening 128
 Lokalhistoriske arkiver 60,68
 London City 123
 - Regent's Park 123
 Lykkegård 26
- Museet på Koldinghus 60
 Møens Tugthus 56f
- N.Zahles Skole 89,120f,125
 Nationalmuseet 67f,73
 Nationaltidende 110
 Norge 111,123
- Nykøbing Falsters
 Håndarbejdsskole 70
- Odense Fagskole 68,70
 Orléans 45
 Oslo 126
 Oslo Skifterett 125
- Pederstrup 51
 Politiken 124
 Præstø amt 11
- Reims 39
 Rentekammeret 60
 Ribe Statseminarium f.Kvinder
 113
 Rigsarkivet 31,59f,67,74,87,126
 Riksarkivet, Oslo 124
 Ringsted 21
 Roskilde 42
 Roskilde lokalhist. Samling 117
 Rusland 111
- Schweiz 123
 Selskabet t.Haandarbejdets
 Fremme 72
 Selskabet t.Hedebosyningens
 Fremme 72
 Selskabet t.indenlandsk Kunstflid 71
 Silke-, ulden- og lærredskræmmer-
 lavet 80,82f,86
 Silkeborg 113
 Silkeborg Amtsgymnasium 115
 Silkeborg Bad 116
 Silkeborg lokalhist.Samling 115
 Skads herred 25f
 Skads herredsting 26,32
 Skals Håndarbejdsskole 70
 Skotland 123,127
 Slangerup 42
 Slømdalen 123
 Sorø Akademi 53
 Statens Forskolelærerinde-
 seminarium 116
 Statens Kursus til Uddannelse af
 vordende Køkkenlærerinder ved
 Kbhs offentlige Skolevæsen 96
 Strømmen ved Oslo 126f
 Svejbæk 103
- Tegne- og Kunstindustriskolen
 for Kvinder 75
 Tegneskolen for Kvinder 75
 Th.Langsg. Forskolelærerinde-
 seminarium 116

Th.Langs Gymnasium 116
Th.Langs Højere Pigeskole 116
Th.Langs Kvindeseminarium 116

Tisvilde 108,112
Tolderodden ved Larvik 123,127f
Tournai 39f
Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset
56f

Universitetsbiblioteket, Oslo 124

Vandkuranstalten i Silkeborg 103
Vemmetofte 12

Vermandois 39
Viborg landsting 26
Vigerslev 51
Vollerslev 11-14,16,19-21
Vordingborg 74
Vævestuen 72

Æbelholt Kloster 37

Ørslev (Ringsted herred) 13,21
Østersøgades Gymnasium 125
Århus 80f,87
- Fiskergade 79
Århus Stiftstidende 79

**Søg – og I skal finde
veje til kvinders historie
i arkiver og samlinger**

er skrevet af:

Nanna Damsholt

Adda Hilden

Karen Hjorth

Grethe Ilsøe

Minna Kragelund

Helle Linde

Ingrid Markussen

Birgitte Possing

Nete Balslev Wingender

»SIDSE skulle altid pille
fa'er råbte: ikke røre!
Sidse ville ikke høre.«

ISBN 87-89409-02-7